

OM HET WOORD GODS EN DE GETUIGENIS VAN JEZUS CHRISTUS

Onderzoek naar het ontstaan van de Bijbel en de bronnen van
de Statenvertaling

Samengesteld door

W. Westerbeke

INHOUD

INLEIDING

OUDE TESTAMENT

1. De taal en het alfabet van Abraham
2. Taal en schrift van de Bijbel
3. Tekstoverlevering van het Oude Testament
4. Tekstkritische arbeid
5. Bijbelboeken van het Oude Testament
6. De Masoreten
7. De handschriften
8. De Septuagint
9. Andere vertalingen
10. Tekststructuur

NIEUWE TESTAMENT

1. Tekstgeschiedenis van het Nieuwe Testament
2. De generatie ná de apostelen
3. De erkenning van het Nieuwe Testament
4. Bijbelwetenschap

RECENTE PUBLICATIES OVER OUD- EN NIEUW TESTAMENT

1. Oude Testament beter bewaard dan wetenschap veronderstelt
2. Invloed van de Rabbijnen op de Statenvertaling
3. Erasmus' aandeel in de Bijbelvertaling
4. Rolandus gebruikte Beza-edities uit 1567 en 1580
5. De Statenbijbel geïntroduceerd en bekritiseerd

LITERATUURLIJST

INLEIDING

Het heeft mij dikwijls verwonderd dat er onder de *bevindelijke* Gereformeerde gezindte van de laatste eeuw zo weinig belangstelling is voor het ontstaan van de Bijbel, de taal waarin die oorspronkelijk werd geschreven en de manier waarop die tot ons gekomen is door middel van de Statenbijbel. Weliswaar heeft de GBS een mooie uitgave verzorgd in 1987 over het ontstaan van de Bijbel, 350 jaar geleden. Tevoren werd door het Nederlands Bijbelgenootschap een zelfde project uitgevoerd voor het 300-jarig bestaan van de Statenbijbel. Maar de handschriften of gedrukte Hebreeuwse Bijbels waaruit de Statenvertalers vertaalden, werden praktisch niet toegelicht.

De oude handschriften van de Bijbel met al hun verschillen, heeft mij altijd beziggehouden. De heftige bestrijding van de duivel gericht tegen God en Zijn Woord, - in- en uitwendig - heeft mij vanaf mijn jeugd aan het onderzoeken gebracht. Dat heeft geresulteerd dat ik na diepgaand onderzoek een brochure geschreven heb over de Hebreeuwse taal. Ik poogde aan te tonen dat God Hebreeuws sprak, vóór en ná de Babylonische spraakverwarring. En dat de mensen ook Hebreeuws sprak vóór de spraakverwarring. ***Gods Naam werd nooit veranderd en de naam van Adam en andere mensen ook niet.*** Noach leefde 250 jaar ná de Babylonische spraakverwarring. Zou iemand denken dat Noach de Naam van zijn God veranderde? En dat God in een andere taal tot Noach ging spreken?

Na de zondeval bleef het Hebreeuws in de heilige linie, de voorouders van Christus. De literatuur toont wel ontwijfelbaar aan dat de Naam van God en de namen van Noach en zijn zonen niet zuiver bewaard bleven onder andere volken dan de Hebreëen.

Van de Joodse kant kunnen we hierin steun krijgen. Een aanzienlijk deel van het westers Christendom prefereert in sommige opzichten de wetenschap boven de Bijbel. Deze hebben heel wat bedenkingen tegen de visie dat het Hebreeuws de taal van Adam was, of ze verwerpen het helemaal. Goed, ieder is verantwoordelijk voor zichzelf. Laten we ons openhouden voor terechtwijzing en correcties. Dat is het eerste aspect.

Een volgend aspect waarover ik mij verbaasd heb is het feit dat de verschillen in de Bijbelse handschriften zo genegeerd worden, zonder die serieus te onderzoeken. Onze Statenvertalers hebben een keuze gemaakt uit de toenmaals aanwezige Hebreeuwse en Griekse gedrukte Bijbels. Deze Hebreeuwse Bijbels waren gedrukt vanuit de meest duidelijkste en betrouwbaarste handschriften. Tevens raadpleegden zij verschillende handschriften zover die hen bekend waren. Nadat het werk van de Statenvertalers afgesloten was ging het onderzoek naar de oudste en beste handschriften door. In de loop van de eeuwen is er zoveel nieuw materiaal ter beschikking gekomen, dat het mogelijk is om sommige Hebreeuwse teksten beter te begrijpen, of eventueel te corrigeren. (Denk maar eens aan vogel- en dierennamen) Daardoor wordt de vertaling veel duidelijker en de bedoeling van de tekst opgehelderd. Voorbeelden hiervan zijn in deze brochure aangetoond.

Het is kortzichtig om te zeggen dat de Hebreeuwse Bijbels die de Statenvertalers gebruikt hebben volmaakt waren in de overlevering, geen drukfouten bevatten en dat er na 1637 geen wijzigingen of correcties meer zouden kunnen komen. Zelfs onze gedrukte bijbels bevatten tal van fouten, voordat zij door de GBS gecorrigeerd werden. Wij moeten echter goed beseffen dat handschriften die anders luiden dan onze Bijbel echter ook in de volste zin van het woord, Góds Woord zijn. Deze moeten wij met hetzelfde respect behandelen als de Bijbel die wij bezitten.

Bovendien mogen we wel goed tot ons door laten dringen dat de Septuaginta - de Griekse vertaling van het Oude Testament - ook Gods Woord is. De Heere Jezus en de apostelen citeerden regelmatig uit de Septuaginta, hoewel die afweek van de Hebreeuwse tekst zoals wij die thans bezitten. Deze afwijkingen die in het Nieuwe Testament voorkomen, zijn geautoriseerd

door de Heilige Geest. Daaruit kunnen wij leren dat wij één overgeleverde tekstgetuige niet als onfeilbaar moeten beschouwen met verwerping van andere handschriften. *Zij bestaan beiden naast elkaar als overgeleverde tekstgetuigen.*

Als wij willen weten hoe Bijbel is ontstaan, moeten we ook weten in welke taal ze is geschreven en door wie die taal werd gesproken. Nu, dat de oorspronkelijke Heilige Schrift voor het merendeel is geschreven in het Hebreeuws, heeft geen bewijs nodig. De vraag is: *wie sprak Hebreeuws?* In elk geval Abraham en zijn nageslacht uit Izak. Wij kunnen vast aannemen dat de andere zonen van Abraham in hun kindse jaren ook Hebreeuws gesproken hebben. Maar toen zij door Abraham weggestuurd werden naar Arabië, is hun taal aan veranderingen onderhevig geweest. Genesis 25: 1-6. Hoewel er nog tal van overeenkomsten zijn aan te wijzen tussen het Arabisch en Hebreeuws. In elk geval, de Godsaanbidding was Hebreeuws. En dat is ze gebleven onder het Joodse volk tot op deze dag.

Deze uitgave is niet in de eerste plaats door mij geschreven, maar wel *samengesteld*. Het is een werk van veel studie geweest, maar ik heb de woorden en zinnen geciteerd van hen die in de literatuurlijst worden opgesomd. Het is bedoeld voor een eenvoudige lezer om de valse Schriftkritiek te weerleggen en de lezer aan te moedigen tot Schriftonderzoek.

Er ligt ook nog een dieper motief aan ten grondslag. Als een lezer aangemoedigd werd om méér de Heilige Schrift te gaan lezen en daarbij gezegd werd tot ware bekering en het geloof in Jezus Christus, en tot een zuiver Evangelische heiligmaking, dan zou ik mijn doel bereikt hebben. Ja meer dan dat. Want wie kan de waarde uitspreken van één parel die gehecht wordt aan de Middelaarskroon van Christus?

De dag komt dat alle stemmen zullen verstommen, dat alle bijbels zullen verbrand worden, dat alle bedrog geopenbaard wordt en alle verleiding aan het licht komt. In de grote dag van Christus wederkomst trekt Hijzelf definitief de scheiding tussen waarheid en leugen.

Ik eindig met de woorden van Christus en de Bruid uit Openbaring 22:17-20.

Ik, Jezus, heb Mijn engel gezonden om ulieden deze dingen te getuigen in de Gemeenten. Ik ben de Wortel en het geslacht Davids, de blinkende Morgenster. En de Geest en de bruid zeggen: Kom! En die het hoort, zegge: Kom! En die dorst heeft, kome; en die wil, neme het water des levens om niet. Want ik getuig aan een iegelijk, die de woorden der profetie dezes boeks hoort: Indien iemand tot deze dingen toedoet, God zal hem toedoen de plagen, die in dit boek geschreven zijn. En indien iemand afdoet van de woorden des boeks dezer profetie, God zal zijn deel afdoen uit het boek des levens, en uit de heilige stad, en uit hetgeen in dit boek geschreven is. Die deze dingen getuigt, zegt: Ja, Ik kom haastelijk. Amen. Ja, kom, Heere Jezus!

Middelburg, 17 februari 2006.

Willem Westerbeke

Hoofdstuk 1

De taal en het alfabet van Abraham

De afkomst van Abraham luidt als volgt: *Heber* was de vader van Peleg, Gen. 10. Peleg, Rehu, Serug, Nahor, Terah, Abram, Gen. 11:18-26.

Abraham was een *Hebreeër*, maar woonde in **Ur of Oer der Chaldeeën** bij Haran tussen de rivieren de Eufraat en de Tigris.

Flavius Josephus, de beroemde Joodse schrijver ziet Arpachsad als de voorvader van de Chaldeeën. (Genesis 10:23). Het Hebreeuws woord voor Chaldeeën is *kasjdjem*, (meervrouw). Het komt in het enkelvoud (*kesed*) overeen met de laatste drie medeklinkers (k-s-d) van het woord 'Arpaksad'. Deze Chaldeeën waren Semieten (Genesis 10:22).

De stammen van de Chaldeeën woonden in Noord-Mesopotámië, of liever in het Hebreeuws: **Aram**-Naharaim. In dit gebied lag Ur, thans Urfa, waar Abraham woonde toen de Heere hem riep. Ur der Chaldeeën lag ca. 50 km. ten noorden van Haran, aan de *overkant* van de Eufraat, Jozua 24:2, 3. *Want Ur lag in Mesopotámië op de weg van de Tigris naar Nifibis, gelijk Abarbinel aanmerkt*, schrijft S. Patrick over Genesis 11:28. De Septuagint echter laat in Genesis 11:29 en 31 de benaming 'Oer' helemaal weg en spreekt slechts van "de streek van de Chaldeeën".

De aanhaling van Berossos door Flavius Josephus is interessant: "Berossos bedoelt onze vader Abraham zonder hem te noemen, wanneer hij zegt: "In de tiende generatie na de vloed was er onder de Chaldeeën een man rechtvaardig en groot, en bekwaam in de hemelse wetenschap." Flavius Josephus haalt ook nog Nicolaus van Damascus aan: "Abraham regeerde in Damascus, terwijl hij een vreemdeling was, die met een leger uit het land ten noorden van Babylon kwam, dat *het land der Chaldeeën* genoemd wordt." Het land lag ten noorden van Babylon, dus niet binnen de grenzen.

De Chaldeeën breiden zich in de loop der eeuwen uit en vestigden zich eerst vanaf ca 878 v. Christus in Zuid-Mesopotámië, in Babylonië. Noemenswaard is het dat er een duidelijke relatie was tussen het verder weg gelegen Zuid-Mesopotamische Oer en het veel noordelijker gelegen Haran. Dat bleek uit de opvallende overeenkomst in ontwerp en bouw van beide steden en in de gezamenlijke verering van de God Nannar/Sin.

In Babylonië lag ook een grote Akkadische stad Ur, onderscheiden van Ur in Noord-Mesopotámië want die stad lag aan *deze* kant van de Eufraat, namelijk vanuit Israël gezien. De Chaldeeën waren een *Aramese* stam, althans dat blijkt uit hun taal. Toen in 626 voor Christus de Chaldeeën de macht overnamen in Babel werd het Aramees de rijkstaal in het eerste wereldrijk op aarde. Het grootste deel van Daniël is in het Aramees geschreven. In de Bijbel wordt het Hebreeuws woord Aramees steeds vertaald als Syrisch, zie Daniël 2:4.

De stad Oera (Ur in Haran) wordt veelvuldig genoemd in de literatuur van Ras Shamra (Oegarit). De koning van Oegarit beklagt zich bij de koning van de Hethieten in Hattoesas over Hethitische kooplieden uit Oera, het huidige Edessa. De Hethitische koning gelastte deze kooplieden alleen in de zomer handel te drijven in Oegarit en de stad in de winter te verlaten. Iets derelijks komt voor in een spijkerschrifttekst van Hattoesilis III: "De kooplieden van de Hethitische koning kwamen uit de stad Oera."

Ook in de Ebla-literatuur wordt een Oer genoemd in dit gebied. In 1964 werd een archief ontdekt van de oude stad Ebla, in Noord-West-Syrië. Op kleitabletten komt een inscriptie voor: *Ur in het gebied van Haran*. Urfa is de Aramese naam. In het stroomgebied van de Balikh, een

zijrivier van de Eufraat, komen steden voor waar de namen van Abrams familie in doorklinken. Er werden inscripties gevonden met Hebreeuwse namen, o.a. Eber, een koning, Abram, Michaël Israël, David etc. Ook de namen van 5 steden die in dezelfde volgorde staan als Gen 14:2, Sodom, komen erin voor. De naam van God wordt uitgedrukt als JAH, de verkorte vorm van JHWH; in andere teksten als en El (of Eel), een verkorte vorm van Eloach (enkelvoud) of Elohiem (meervoud)!

Abraham wordt niet een Chaldeeër, maar een *Hebreeër* genoemd, een zogenaamde *Ibri*. Gen. 14:13. De betekenis van het woord 'Eber' is: *iemand die* (een rivier of weg) *oversteekt*. De Septuagint heeft in het Grieks in Genesis 14:13: 'Abram *to peratè*' en dat is een letterlijke vertaling van *Ibri* (Grieks peran: de overkanter).

Een grote vraag is, of Abraham Hebreeër genoemd werd naar zijn voorvader Heber, óf omdat hij van de *overkant* van de rivier Eufraat afkomstig was.

In de Joodse en Christelijke literatuur wordt de eerste mening als zeker aangenomen. Maar voor de tweede optie zijn ook goede argumenten. In Genesis 40:15 zegt Jozef: "Ik ben diefelijk ontstolen uit het land der Hebreeën." In Egypte werd een gedeelte van het land Kanaän dus *het land van de Hebreeën* genoemd. Het is onwaarschijnlijk dat deze benaming alleen gegeven werd door een klein aantal mensen, de nakomelingen van Abraham. Het valt ook op dat de benaming Hebreeër het meest in de Bijbel voortkomt terwijl Jacobs zaad in Egypte verbleef. Het schijnt dat de Egyptenaren vanuit hun oogpunt gezien, de Hebreeën zo noemden vanwege hun afkomst en oversteek over de Eufraat.

Hoezeer de Hebreeërs een eigen volksgroep waren blijkt ook uit de algemene scheiding die er lag tussen Egyptenaars en Hebreeërs: *de Egyptenaars mogen geen brood eten met de Hebreeën*, Gen. 43:32. Toen ze zich als apart volk in Egypte ontwikkelden, sprak Faraö hen echter aan met *kinderen Israëls*, Exodus 1:9. Sifra en Pua, de vroedvrouwen, spraken tot Faraö over hun volk als de *Hebreeën* vers 19. We zouden dat juist andersom verwachten.

Een andere volkssam afkomstig van de overkant van de Eufraat zijn nakomelingen van Lot. Gen. 11:26: *En Terah leefde zeventig jaren, en gewon Abram, Nahor en Haran*. Haran was de vader van Lot. Lots zonen waren Moab en Ammon. Gen. 19:37. Vandaar dat hun taal zoveel op het Hebreeuws geleek. Het schrift van de oudste inscripties uit het Overjordaans lijkt sterk op het oude Hebreeuwse alfabet, maar vanaf de zevende eeuw voor Christus wordt invloed van het Aramese schrift steeds duidelijker. De in het opschrift genoemde talen behoren tot de groep van de west-Semitische of, preciezer, Kanaänitische talen. Het aantal bewaarde inscripties is klein. De bekendste is de Moabitische Steen van Mesa Koning Mesa beroemt zich hier op overwinningen, die hij behaalde op Israël. De Bijbel vermeldt alleen de nederlaag, die hij tegen Joram leed (2 Kon. 3).

In de tijd van Terah werden de Semieten, - waaronder ook de nakomelingen van Heber, - verspreid in het hele Midden-Oosten. Melchizédek, een Hebreeuwse naam, was koning van het latere *Jeruzalem*.

Een andere Semitische enclave was te vinden in Fenicië. Ook hun taal en alfabet lijkt veel op dat van de Hebreeën. De herkomst van de Fenicische taal is niet bekend. Maar waar kan ze anders vanaf geleid worden dan van het Hebreeuws?

Volgens de oudste gegevens van het Jodendom heeft Heber de oorspronkelijke taal, het Hebreeuws van vóór de Zondvloed gesproken. Zeer oude gegevens van heidense schrijvers spreken eveneens dat er ooit één taal werd gesproken. Vanzelfsprekend had dit volk een eigen alfabet. En het lijkt er veel op dat het Hebreeuws het patroon is geweest van heel wat andere

semitische talen. En via het Fenicisch alfabet, is dit alfabet in de Griekse en de Latijnse taal gebruikt. Vanzelf met andere schrijfvormen.

Het Hebreeuws was de taal van Abraham, Izak en Jakob. Jakobs vier vrouwen waren van Aramese (Syrische) afkomst. In Gen. 31 : 47 is de naam die Laban aan Gilead geeft duidelijk Aramees; hijzelf wordt ook als Arameeër aangeduid (Gen. 25 : 20; 31 : 20. Hetzelfde geldt voor zijn vader Betuël, Gen. 25 : 20; 28 : 5. Het land waar deze familie woont, wordt als Aram Náharayim (Mesopotamië) aangeduid (Gen. 24 : 10) of als Paddan-Aram (Gen. 28 : 2, 5, 7 enz.). Bij de belijdenis vermeld in Deut. 26 : 5 zegt de Israëliet van latere generaties dat zijn vader een zwervende Arameeër (Syriër) was.

Tijdens Jakobs verblijf in Paddan-Aram werden zijn meeste kinderen geboren. Wellicht hebben de moeders voornamelijk Aramees gesproken. Maar het is buiten twijfel dat in het gezin van Jakob de Hebreeuwse taal de overhand had. Dit bleef ook zo in Egypte toen het gezin uitgroeide tot een compleet volk. Zoals het in alle landen en volken gaat, heeft iedere taal zijn varianten en dialecten. Dit was ook het geval in oud Israël. Volgens Richteren 12:6 spraken Gileadieten (uit het Overjordaanse) het woord voor korenaar uit als *sjibbólet*, maar Efraïmieten uit het gebied aan de westkant van de Jordaan konden dit woord zó niet uitspreken, ook niet indien hun leven ermee gemoeid was. Zij zeiden *sibbólet*.

In de tijd van het Nieuwe Testament was er een behoorlijk verschil tussen inwoners uit Zuid-Israël en Noord-Israël. Het Galileese dialect van Petrus, viel het dienstmeisje van Kájafas direct op, toen Petrus zich warmde en hij Zijn Meester verloochende. Als de mensen zich kwaad maken spreken ze soms hun oorspronkelijke moedertaal, of dialect.

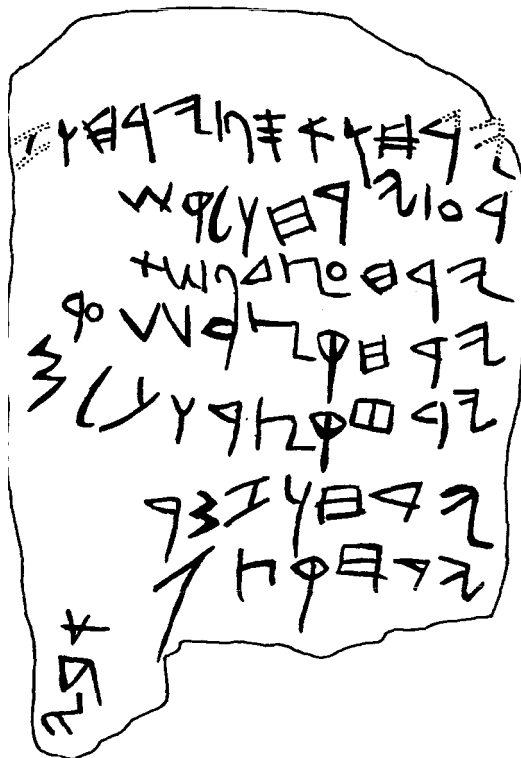
Taal en schrift van de Bijbel

(1) HEBREEUWS

Het overgrote deel van de oorspronkelijke tekst van het Oude Testament is in Hebreeuws geschreven, enkele gedeelten in Aramees. Dit Hebreeuws wordt als *klassiek Hebreeuws* worden aangeduid, om het van andere, latere vormen van deze taal te onderscheiden, zoals rabbijns Hebreeuws, middeleeuws Hebreeuws en modern Hebreeuws (Ivriet). De term klassiek Hebreeuws is te prefereren boven het zgn. Bijbels Hebreeuws. Deze laatste benaming zou kunnen suggereren dat deze vorm alleen werd gebruikt voor het schrijven van canonieke geschriften. De Siloah-inscriptie, de ostraca van Lachis, e.d. bewijzen het tegendeel.

Volgens het Oude Testament heeft Mozes zijn 5 boeken geschreven. (Ex. 17 : 14; 24:4; Num. 5 : 23) We kunnen er wel zeker van zijn dat Mozes geschreven heeft zoals de Heere de wet had beschreven. Of, met andere woorden, de Heere schreef met dezelfde lettertekens als Mozes en het volk. Later deed de Heere Jezus precies hetzelfde in taal en schrijfwijze. Hij sprak en schreef zoals het volk. Het is een bijzondere goedheid van God dat Hij tot ons komt in onze eigen taal. Jozua schreef eveneens (Jozua 24 : 26, vgl. 8 : 32). In Richt. 8 : 14 wordt meegedeeld, dat een jongeman uit Sukkot in staat was 77 namen op te schrijven. Dit veronderstelt al een wijde verbreiding van de schrijfkunst in Israël, die alleen realiseerbaar was, als men gebruik maakte van het alfabet.

Archeologische bewijzen vanuit deze tijd zoekt men tevergeefs. Tot nu toe zijn bij opgravingen geen alfabetische teksten aangetroffen, die met zekerheid Hebreeuws genoemd kunnen worden en die ouder zijn dan de tiende eeuw voor Christus; dus van vóór Salomo's tijd.

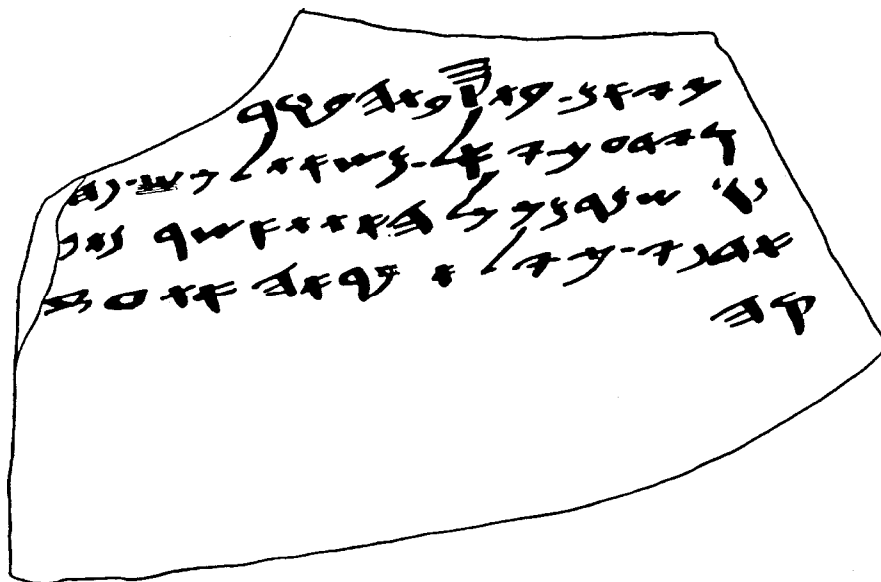
De oudste vondst is de zg. Gezer-kalender (bovenstaande afbeelding), die vermoedelijk door een scholier werd opgetekend ten tijde van koning Salomo, toen Gezer een Israëlitische stad was (1 Kon. 9 : 16). Kennelijk geeft de jongeman antwoord op hem gestelde vragen omtrent de betekenis van bepaalde astronomische of meteorologische verschijnselen voor de landbouw:

De twee maanden daarvan zijn voor het inzamelen.

[half Sept.– half Nov.]

De twee maanden daarvan zijn voor het zaaien.

[half Nov. – half Jan.]

Achterzijde van Lachis-ostracon nr. 4, ca. 586 voor Christus Het keurige handschrift van dit ostracon is afkomstig van een lagere officier. Het alfabet stelde veel mensen in staat zich de schrijfkunst eigen te maken. De militair besluit zijn brief met de mededeling, dat hij de signalen van Lachis nog wel ziet, maar die van Azéka niet meer. Uit Jer. 34:7 blijkt, dat dit de laatste twee steden waren, die nog korte tijd stand hielden, voordat Jeruzalem zelf zou vallen (2 Kon. 25).

De twee maanden daarvan zijn voor het late zaaisel.

[half Jan. – half Maart]

De maand daarvan is voor het snijden van vlas.

[half Maart – half Apr.]

De maand daarvan is voor het oogsten van gerst.

[half Apr. – half Mei]

De maand daarvan is voor het oogsten en afmeten.

[half Mei – half Juni]

De twee maanden daarvan zijn voor het bewaken.

[van het zomerfruit, half Juni – half Aug.]

De maand daarvan is voor het zomerfruit.

[half Aug. – half Sept.]

Volgens onderzoekers begon het oud-Hebreeuwse schrift steeds cursiever vormen ging aan te nemen. Dit was een gevolg van het feit, dat men meestal schreef met rietpen en inkt. Vooral op ostraca, potscherven die beschreven werden met korte mededelingen, kan men het snelle schuinschrift van geoefende schrijvers bewonderen. Beroemde verzamelingen van ostraca zijn gevonden in Samaria, Arad en Lachis. Het cursieve schrift bleef men echter ook gebruiken als men de letters in steen grifte. Dit is bijv. te zien op de Siloah-inscriptie, die al in 1880 bij toeval

ontdekt werd in de tunnel, die water van de bron Gihon naar de Siloach-vijver in Jeruzalem bracht. De inscriptie verhaalt van het moment, waarop de doorbraak van de tunnel plaatsvond. Hoogstwaarschijnlijk is het Hizkia geweest, die deze tunnel liet uithakken (vgl. 2 Kon. 20 : 20; 2 Kron. 32 : 30; Sirach 48 : 19).

Het oud-Hebreeuwse schrift werd tot in de vijfde eeuw v. Christus algemeen gebruikt. Daarna begon met het opdringen van de Aramese taal ook het Aramese schrift langzaam maar zeker de overhand te krijgen. Toch bleven bepaalde conservatief ingestelde kringen voor bijzondere doeleinden gebruik maken van het oud-Hebreeuwse schrift. Munten uit de tijd van de Makkabeeën en zelfs nog uit de jaren van de opstand van Bar-Kochba (132-135 n. Christus) dragen de oude lettertekens. De Zadokitische priesters van Qumran lieten soms handschriften van de Pentateuch uitvoeren in het oud-Hebreeuwse schrift. In andere manuscripten lieten zij de JHWH met oud-Hebreeuwse letters schrijven.

Eén groep bleef echter het oud-Hebreeuwse schrift trouw: de Samaritanen, die zich in hadden afgescheiden van het Jodendom. Tot op de huidige dag maken zij gebruik van een verder ontwikkelde vorm van het oud-Hebreeuwse schrift, alleen voor religieuze teksten van de Hebreeuws-samaritaanse Pentateuch.

Uit het bovenstaande volgt, dat de boeken van het Oude Testament, vele eeuwen lang overgeleverd zijn in een schrift, dat aanmerkelijk verschilde van het thans gangbare Hebreeuwse kwadraatschrift, namelijk het oud-Hebreeuwse schrift. Nu zijn er in dit schrift bepaalde letters gemakkelijk verwisselbaar, die in het kwadraat-schrift helemaal niet op elkaar lijken, bijv. bêt en rêsj; bêt en dalel; jod en hé; kaf mêm en nun. Tekstcritici hebben daar serieus werk van gemaakt bij de bestudering van de best bewaarde Bijbeltekst.

Hoewel het officiële Aramese schrift al vanaf de vijfde eeuw gebruikt werd voor Joodse documenten in de Aramese taal, duurde het tot in de derde eeuw voor Christus, voordat dit schrift op brede schaal in gebruik kwam. Het was een duidelijke vereenvoudiging ten opzichte van het oud-Hebreeuwse schrift.

Behalve de eerder genoemde Bijbelhandschriften zijn stukken aangetroffen van talrijke apocriefe en pseudepigrafische boeken, o.a. Jubileeën, Tobit, Henoch, Testamenten der Twaalf Patriarchen, Jezus Sirach. De meeste van deze boeken waren wel bekend, maar niet of slechts gedeeltelijk in de oorspronkelijke Hebreeuwse (of Aramese) versie.

Hebreeuws werd ook *Judees* genoemd in 2 Kon. 18 : 26, 28; 2 Kron. 32 : 18 en Jes. 36 : 11, 13. Daar wordt verteld dat bij een beleg van Jeruzalem de Assyrische bevelhebbers ten aanhoren van het volk op de muren *Judees* spreken. De benaming werd in ieder geval tot in de vijfde eeuw voor Christus gebruikt volgens Nehemia 13 : 24). Dit beleg vond plaats in 702/701 voor Christus, tijdens een Sabbatjaar, Jes. 37:30.

In Jesaja 19 : 18 wordt gesproken over de *Taal van Kanaän*, die door verdreven Joden in Egypte zal gesproken worden.

De benaming *Hebreeuwse* taal is van later datum. De eerste ons bekende vermelding vindt men in de inleiding van het apocriefe boek Jezus Sirach (regel 22). Dit boek stamt waarschijnlijk uit de tweede helft van de tweede eeuw voor Christus.

Behalve als Hebreeuws is de taal in de latere Joodse literatuur ook als *de Heilige Taal* aangeduid. Het gebruik van dergelijke termen komt voort uit de behoefte het Hebreeuws als Bijbeltaal af te grenzen tegen andere talen, in het bijzonder tegen het bij de Joden gedurende eeuwen gebruikelijke Aramees.

(2) ARAMEES

Een zeer klein gedeelte van het Oude Testament is in Aramees geschreven. Het betreft de volgende verzen: Gen. 31 : 47 (twee woorden, die samen de Aramese aanduiding vormen voor de door Jakob opgerichte steenhoop Gal-ced), Jer. 10 : 11, Ezra 4 : 8-6 : 18 en 7 : 12-26 en Dan. 2 : 4-7 : 28. Het gaat hier in hoofdzaak (met uitzondering van Gen. 31 : 47 en Jer. 10 : 11) om teksten die na de ballingschap, dus na de zesde eeuw voor Christus zijn geschreven.

Al spoedig ontwikkelt zich dan een eigen Joodse variant van het Aramese schrift. Uit Matth. 5 : 18 blijkt, dat het in Jezus' dagen al normaal was, dat de Bijbel in dit schrift werd overgeleverd. In het oud-Hebreeuwse schrift is de *jod* nl. niet de kleinste letter van het alfabet. De oudste tot nu toe gevonden fragmenten van het Oude Testament uit de boeken Exodus en Samuël, zijn ook reeds in het Joods-Aramese schrift geschreven. Ze werden aangetroffen onder de handschriften van Qumran (de zg. Dode-Zeerollen) en stammen vermoedelijk uit de tweede helft van de derde eeuw voor Christus. Vooral dank zij de rijke vondsten van jongere manuscripten in de grotten bij datzelfde Qumran, in de Wadi Muraba'at en in de vesting Masada weten wij, dat een geleidelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden van de al enigszins gedrongen vorm van het Joods-Aramese schrift naar de min of meer vierkante vorm van het bekende Hebreeuwse kwadraatschrift. De tekstkritiek van het Oude Testament heeft ook met deze geleidelijke ontwikkeling terdege rekening te houden!

Pas in de negende eeuw na Christus bereikten de Joodse kalligrafen de lettervorm, die sindsdien algemeen wordt toegepast, zij het dat de verschillende Joodse gemeenschappen in de verstrooiing later elk wel hun eigen verfijningen hebben aangebracht. Men noemt dit schrift met een niet geheel correcte, maar wel beeldende naam: *Hebreeuws kwadraatschrift*. Dat het grootste deel van de Aramese teksten uit een dergelijk latere periode stamt, is ontstaan doordat in het Assyrische rijk Aramees gesproken werd. Zoals gezegd was het verschil tussen Hebreeuws en Aramees niet groot. Vandaar dat Jona zich in de Assyrische hoofdstad Ninevé verstaanbaar kon maken. Een tweede reden is dat de Chaldeese stammen het Babylonisch rijk veroverden in de 6e eeuw vóór Christus. Deze stammen spraken ook Aramees. Deze taal bleef zelfs in de Perzische periode een grote invloed in het Nabije Oosten uitoefenen. Zoals blijkt uit officiële Perzische documenten. Deze taal wordt als *Rijks-Aramees* aangeduid.

De Samaritaanse tekst

Behalve de Hebreeuwse (Masoretische) hebben wij ook nog de *Samaritaanse* tekst. Deze bestaat alleen in de Pentateuch. Het is interessant deze met de Masoretische tekst te vergelijken. Daarbij blijkt, dat in de Samaritaanse kringen een tekst is gevolgd, die maar weinig van de officiële Joodse afwijkt, maar voldoende om van een eigen teksttype te spreken. Daartoe heeft men te meer recht omdat in bepaalde Qumranteksten dergelijke afwijkingen als die van de Samaritanus worden gevonden. Er zijn in deze tekst slechts enkele belangrijke verschillen die ten dele op oude teksten kunnen teruggaan (bijv. in het getalsysteem van de stamvaders, in Gen. 5 en 11) en ten dele op bewuste 'theologische' wijzigingen moeten worden teruggedrukt. Bijvoorbeeld toevoegingen tot de tien geboden in Ex. 20:18 van teksten ontleend aan Deut. 27:2-7 en 11:30; en de vervanging van Ebal in Deut. 27:4 door Gerizim). Vele kleinere afwijkingen zullen (behalve op verschrijvingen bij het vervaardigen van nieuwe manuscripten) op een vóór-Masoretische overlevering kunnen teruggaan, met name die welke zowel in de Samaritaanse tekst als in de Griekse voorkomen. Het samengaan van deze teksten, soms ook met bepaalde Qumran-teksttypen, wijst er op dat er oudtijds tekstvormen zijn geweest, die in Palestina tot in de eerste eeuw ná Christus zijn bewaard gebleven. Dit is wel zeer opmerkelijk voor twee teksten die wel zo'n 1500 jaar lang een eigen overlevering gevolgd hebben. Wel is duidelijk dat we bij de Samaritaanse Pentateuch met een populair bewerkte tekst te doen hebben die op geen stukken na met de zo zorgvuldig geredigeerde Masoretentekst op één lijn gesteld kan worden.

Hoofdstuk 3

Tekstoverlevering van het Oude Testament

a. Bronnen

De 'oorspronkelijke' tekst is hetgeen de Bijbelschrijver zelf eerst geschreven heeft en door een Joodse Raad, later het Sanhedrin, als Goddelijk werd aanvaard.

Het Wetboek werd door Mozes geschreven. Dit origineel werd in de tempel gevonden ten tijde van koning Josia, ca. 623, voorafgaand aan de Babylonische gevangenschap. Uit de Joodse overlevering is bekend dat Ezra de Canon heeft afgesloten ca. 407. Er zijn rollen gevonden in de woestijn van Juda, die dateren van ca. de derde eeuw vóór Christus. Deze rollen kunnen dus nog gekopieerd zijn van de oorspronkelijke tekst.

Samen met de andere Bijbelse geschriften uit de Woestijn van Juda geven deze rollen een beeld van de tekstoverlevering in de periode van de derde eeuw voor Christus tot de tweede eeuw na Christus.

Het Joods traktaat Soferim (negende eeuw) geeft gedetailleerde instructies voor het schrijven van Bijbelrollen volgens de traditie van de Massoreten.

b. Uiterlijke vorm

Gedurende vele eeuwen werden de Bijbelboeken geschreven op rollen (Hebreeuws megillah, meervoud: megillot). Tot op heden worden rollen gebruikt bij de lezing uit de Bijbel in de synagoge. De tekst in de rollen wordt geschreven in kolommen. Deze zijn gewoonlijk gelinieerd; de letters zijn onder de regel tegen de lijn aan geschreven.

Na het afsluiten van de Talmoed kwam ook de *codex* voor Bijbelteksten in gebruik. Een codex is een manuscript in boekvorm, dat een boekrol verving. De bladen van papyrus of perkament werden op elkaar gelegd en ingenaaid.

Het is van belang te weten dat de volgende elementen, die men wel in de *gedrukte* Bijbeltekst vindt, ontbraken in de oude *geschreven* Bijbelteksten:

- (1) In de oudste Bijbelteksten werden de woorden achter elkaar geschreven, zonder spaties. In het Latijn noemt men dit *scriptio continua*. Dit is nog te zien in de *tefillin*, dat zijn gebedsriemen, en *mezuzzót*, dat zijn kokertjes met teksten aan de deurposten, uit Qumran en Masada. De Bijbelteksten die gevonden zijn in de Woestijn van Juda, bevatten echter wel spaties of punten tussen de woorden.
- (2) De rollen uit de Woestijn van Juda bevatten geen punctuatie noch accenten
- (3) De indeling in verzen en hoofdstukken is in Hebreeuwse manuscripten pas in de middeleeuwen aangebracht. De oude rollen kenden slechts indelingen in paragrafen, die later in de massoretische handschriften doorgevoerd zijn.
- (4) De letters m, n, s, p, k, hebben in het Aramese schrift twee vormen, waarvan één slechts gebruikt wordt aan het eind van een woord. De Qumran-rollen vertegenwoordigen een overgangsstadium, waarin beide soorten letters vaak zonder onderscheid gebruikt werden.

c. Spelling

Matres lectionis (letterlijk: 'leesmoeders', hulpletters bij het lezen) zijn de letters 'àlèf, hé, wáw en yód, die aan de grondvorm van Hebreeuwse woorden werden toegevoegd om hun lezing te vergemakkelijken. In principe vervullen de *matres lectionis* dus een functie die later door de *punctuatie* werd overgenomen. Het oorspronkelijk Hebreeuws schrift kende geen klinkeraanduiding. Punctuatie wil zeggen dat er klinkerstippen bij de tekst werden aangebracht daar waar westerse talen een klinker-letter plaatsen.

De tekstoverleveringen verschillen veel van elkaar in het gebruik van *matres lectionis*. Deze situatie is een gevolg van de ontwikkeling van de Hebreeuwse orthografie. Terwijl het Hebreeuws aanvankelijk geen *matres lectionis* gebruikte, werden ze later langzamerhand op verschillende plaatsen aan de grondvorm van de woorden toegevoegd: *yód* voor i en e; *wáw* voor u en o; *hé* voor a, e en o; en *áléf* voor a, i, e en o. Het toenemende gebruik van *matres lectionis* wordt weerspiegeld in de verschillende soorten Bijbelrollen. In oudere rollen wordt minder gebruik gemaakt van deze hulpmiddelen dan in latere.

De spelling in de late Bijbelboeken (Daniël, Ezra, Nehemia, Kronieken) vertonen een vollere orthografie dan de vroegere. Bijvoorbeeld de spelling van de naam David als *dwd* in de boeken Samuël -Koningen naast de voorkeurspelling *dwyd* in Kronieken. Men vindt bovendien ook binnen de afzonderlijke boeken verschillende spellingen naast elkaar, bijv. *kbrtyh* (Ez. 32 : 23), *kbrth* (32 : 25), *kbrwtyh* (32 : 26).

Verschillende Qumran-rollen bevatten een uiterst volle orthografie, veel voller dan de late Bijbelboeken in Masoretische Tekst.

d. Fouten

1. Fouten in het overschrijven van de Bijbeltekst werden veroorzaakt door de grote overeenkomst tussen verschillende letters verduidelijkt verwisselingen van consonanten die op elkaar lijken in het oud-Hebreeuwse en Aramese schrift. Dit komt voor in alle bronnen van de Bijbeltekst, inclusief Masoretische Tekst.
2. De correctiegewoonten (doorstrepen, uitwissen, punten boven of onder de letters) zijn ook bekend uit gelijktijdige Grieks geschreven bronnen en latere Massoretische handschriften.
3. Toevoegingen van woorden in de marges of tussen de regels gaven vaak aanleiding tot verwarring voor volgende generaties van kopiïsten. Ook dezelfde letters achter elkaar.
4. De vroege Bijbelrollen en ook de latere handschriften van Masoretische Tekst verschillen van elkaar in duizenden details betreffende consonanten, punctuatie, versindeling, enz. Al deze verschillen zijn ontstaan tijdens de tekstoverlevering. Onderscheid wordt gemaakt tussen lezingen (varianten) die ontstaan zijn bij het kopiëren (d.w.z. onbedoelde varianten), en die welke opzettelijke veranderingen weerspiegelen. Onopzettelijke varianten (meestal fouten) zijn in de tekstgetuigen geslopen bij de overgang van het oud-Hebreeuwse naar het Aramese schrift, bij de interpretatie van de *scriptio continua* tot van elkaar gescheiden woorden, en bij het misverstaan en verwisselen van letters en woorden door de kopiïsten.

Hoofdstuk 4

Tekstkritische arbeid

De tekstkritiek van het Oude Testament beslaat twee terreinen.

- Het eerste, de analyse van de Bijbeltekst, zoals men die vindt in Hebreeuwse handschriften en zoals die weerspiegeld is in de oude vertalingen, kan als de '*zuivere*' tekstkritiek betiteld worden.
- Het tweede terrein is de *conjectuurkritiek*, dat is kritiek vanuit veronderstellingen, die beschouwd moet worden als een *toevoeging* van de tekstkritiek.

(1) Het werk van de 'zuivere' tekstkritiek wordt weer in twee stadia ingedeeld. Het eerste stadium betreft de collatie (het verzamelen) en reconstructie van Hebreeuwse varianten. Het tweede stadium geldt hun beoordeling.

a. De collatie en reconstructie van Hebreeuwse varianten. Collatie is vergelijking van kopieën met elkaar en met het origineel.

De beoordeling van de tekstgetuigen kan pas beginnen als alle relevante gegevens bijeengebracht zijn. Voor dit doel zijn varianten verzameld en beschreven in verschillende soorten handboeken en in een moderne kritische uitgave van de Hebreeuwse Bijbel, die een selectie van deze varianten bevat. De moderne uitgaven zijn:

R. Kittel - P. Kahle, ed., *Biblia Hebraica (BH)*, Stuttgart 1927-1937, 1954.

K. Elliger - W. Rudolph, ed., *Biblia Hebraica Stuttgartensia (BHS)*, Stuttgart 1976-1977. Beide uitgaven gaan uit van het zgn. handschrift 'Leningrad'.

M. H. Goshen-Gottstein, *The Hebrew University Bible; The Book of Isaiah, Part 1-2*, Jerusalem 1975 (**HUB**). Deze uitgave berust op het handschrift van Maimonidus, een zeer bekwaam Joods geleerde.

Deze uitgaven zijn noodzakelijkerwijs *subjectief* van aard. Ook moet niet vergeten worden dat *BH* en *BHS* *onvolledig* en *vaak onnauwkeurig* zijn. Veel belangrijke gegevens zijn weggelaten en onbelangrijke opgenomen; vooral de bewerking van de verschillende lezingen laat veel te wensen over. *BHS* is vaak voorzichtiger in zijn oordeel dan *BH*, maar daarentegen is de selectie van *BH* vaak meer gefundeerd dan die van *BHS*. *HUB* bevat geen gissingen en de selectie van de gegevens is veel vollediger dan *BH(S)*.

b. De beoordeling van varianten

Nadat alle varianten zijn verzameld uit Hebreeuwse bronnen en gereconstrueerd uit de diverse lezingen worden zij vergeleken met parallel lopende details in de zgn ***textus receptus de Masoretische Tekst***. Voor dit doel wordt Masoretische Tekst beschouwd als slechts één van de vele tekstgetuigen van het O.T., niet als de toonaangevende of de beste tekst. Alle varianten worden wel met Masoretische Tekst vergeleken, omdat Masoretische Tekst de meest volledige en best toegankelijke tekstgetuige is. Bij het analyseren van lezingen zijn in principe alle lezingen van gelijke waarde. Gereconstrueerde varianten worden hier beschouwd van gelijke waarde als Hebreeuwse varianten.

Het doel van de vergelijking van Hebreeuwse teksten is te bepalen of één van de overgeleverde lezingen 'oorspronkelijker' is dan de andere. Vaak is een beslissing onmogelijk. In andere gevallen worden twee verschillende lezingen als 'synoniem', van gelijke betekenis, opgevat.

(2) De *conjectuurkritiek* wil zeggen, correcties die op hoge waarschijnlijkheid gebaseerd zijn. Men houdt zich dus bezig met de verbetering van de Bijbeltekst. Zij wordt te hulp geroepen als nóch Hebreeuwse manuscripten nóch de oude vertalingen 'bevredigende' lezingen bieden, die de 'oorspronkelijke' tekst van de Bijbel konden weergeven. De *conjectuurkritiek* is één der meest subjectieve onderdelen van de Bijbelwetenschap, omdat er geen objectieve criteria bestaan voor

het bepalen van de juistheid van de overgeleverde lezingen. De grootste voorzichtigheid is hierbij geboden.

Wat tekstkritische arbeid in het algemeen betreft, kunnen we constateren, dat deze bezigheid al zo oud is als de Hebreeuwse Bijbel zelf. Veel mensen weten niet dat haar voornaamste taak is het bewaken van de oorspronkelijke Bijbeltekst. Dat bewaken betreft de letterlijke weergave en instandhouding van de oorspronkelijke tekst.

Een groot aantal tekst- en Schriftcritici hebben zich in de loop van de laatste 2 eeuwen schandelijk misdragen. Zij richtten zich niet zozeer op de oorspronkelijke tekst maar zaaiden twijfel en wantrouwen over de inspiratie door de Heilige Geest. Om hun ongelooftheorieën kracht bij te zetten demonstreerde men met tegenstrijdige tekstgetuigen en glossen die in de tekst waren ingeslopen. Deze glossen of marge's waren volgens hun veronderstelling kanttekeningen die door anderen dan de oorspronkelijke auteur in de loop der tijden toegevoegd waren aan de Bijbeltekst. Het is heel erg dat deskundigen in de Hebreeuwse taal zo intensief bezig zijn om de fundamenten van de Bijbeltekst te ondergraven. Let wel op, dit is geen tekstkritiek in de gezonde zin van het woord, maar Schriftkritiek, die ingaat tegen de Auteur Zelf.

Inspireren is een werk van Gods Geest op de geest van de mens. Het hóe ervan is voor ons verstand niet gemakkelijk te beredeneren. Het hoeft ook niet. De Heilige Geest maakte van een schrijver echter geen computer die machinaal de gegevens verwerkt, maar gebruikte mensen van gelijke bewegingen als wij.

Wij onderscheiden in de bovenstaande kritiek de volgende punten:

- Tekstkritiek; een nuttig onderzoek en bewaking van de oorspronkelijke tekst.
- Schriftkritiek; woorden of passages weglaten óf deze beschouwen als glossen.
- Inspiratiekritiek; de woordelijke inspiratie ontkennen. Of men steunt de visie dat Bijbelschrijvers zich konden vergissen over personen en zaken, door een verkeerd inzicht.

Een staaltje van tekstkritiek op de Nederlandse vertaling van de Bijbel kan men vinden in "Niets kan haar glans verdoven", uitgave van de Gereformeerde Bijbelstichting. Hoeveel werk en deskundigheid moest er niet aan te pas komen om de Statenvertaling ongewijzigd uit te geven naar de editie van de Van Ravensteijnbijbel uit 1657! Om deze editie in de taal en spelling van hedendaags Nederlands uit te geven is veel studie vereist. Hoeveel correcties moesten er plaats vinden die in de uitgaven van 350 jaar lang, ingeslopen waren! De heer L.M.P. Scholten schrijft: "Voorjaar 1978 kwam een schoolbijbel op de markt, door het NBG geannonceerd als 'Statenvertaling-editie 1977'. Het bleek toen wel, dat de GBS niet de enig was met problemen met de eerste druk. Deze editie-1977 krioelde zelfs van de ongecorrigeerde fouten ook al was het werk van de NBG-commissie na de aanbieding in 1972 nog weer helemaal opnieuw onzorgvuldig nagekeken door vakmensen van het NBG. In de tweede editie waren de meeste zetfouten verwijderd." (Bladzij 167)

Hoofdstuk 5

BIJBELBOEKEN VAN HET OUDE TESTAMENT

Aan het einde van de eerste eeuw schrijft Josefus, de beroemde Joodse geschiedenisschrijver van de eerste eeuw na Christus, een verdedigingsgeschrift voor de Joden tegen een zekere Apion. Daarin spreekt hij ook over hun heilige boeken.

"Aldus kan er dan niets zekerder wezen, dan de schriften die onder ons voor achtbaar zijn gehouden, naardien zij aan geen strijdigheid kunnen onderworpen zijn, omdat men niets goed keurt dan 't gene de Profeten al voor vele eeuwen, volgens de zuivere waarheid, door inblazing en beweging van Gods Geest geschreven hebben. Men zal dan onder ons geen grote menigte van boeken vinden, die tegen elkander aanlopen, want wij hebben er maar tweeëntwintig, die alles, wat er de ganse tijd onder ons voorgevallen is, behelzen; en aan welke men verplicht is geloof te geven.

Vijf zijn er van Mozes, die alles wat er gedurende bijkans drieduizend jaren tot aan zijn dood toe gebeurd is, nevens de geslachten van Adams nakomelingen beschrijft. De Profeten die na Mozes gekomen zijn, hebben in **dertien** boeken alles beschreven wat er sedert zijn dood, tot de regering van Artaxerxes zoon van Xerxes Koning der Perzen, geschied is.

De **vier** andere boeken behelzen lofzangen ter ere Gods, en voorschriften om onze zeden naar te regelen. Alles wat er sedert Artaxerxes tot onze tijd toe voorgevallen is, heeft men insgelijks beschreven. Maar omdat er toen geen achtereenvolging van Profeten is geweest gelijk tevoren, geeft men er 't zelfde geloof niet aan als aan de vorige. Welke wij zulk een eerbiedigheid toedragen, dat nog nooit iemand de stoutheid gehad heeft, om er iets af, óf toe te doen, óf het allerminste daarin te veranderen. Want wij merken ze aan als Goddelijk, en noemen ze ook zo. Wij belijden dat wij die schriften onschendbaar onderhouden, en dat wij, des noods zijnde, gaarne het leven daarvoor willen laten. Gelijk dan ook zeer veel gevangenen van onze landaard in de schouwplaatsen een menigte van pijnigingen en velerlei doden geleden hebben, zonder dat men hen ooit een enig woord tot nadeel onzer wetten en vaderlijke inzetten, uit de mond heeft kunnen wringen. Wie van de Grieken heeft ooit iets dergelijks uitgestaan?

Joséfus komt tot het getal 22 door de ons bekende boeken op een andere manier te tellen. Onder Joden en christenen was vanouds één telling waarbij men tot 22 en één waarbij men tot 24 boeken kwam, terwijl men dezelfde boeken telde.

Josefus' verslag sluit de gedachte aan een bewuste canonvorming ná Artaxerxes geheel uit. Artaxerxes regeerde over Perzië van 464 - 424 voor Christus. Het verslag van Josefus over het groot respect voor de reeds lang afgesloten Schriften, weerleggen de moderne visie dat het boek Daniël in de tijd van de Maccabeeën zou geschreven zijn. Een aantal schrijfcritici ontkennen immers dat de profetie van Daniël geschreven is in de 5^e eeuw vóór Christus. Josefus' verslag weerspreekt ook de gedachte dat de heilige Schriften in de eeuwen na de ballingschap pas geleidelijk aan zouden zijn afgezonderd van de nationale Joodse literatuur en voor een gedeelte ook pas in die tijd zouden zijn geschreven, samengesteld of afgerond.

Het apocriefe geschrift *Jezus Sirach* bevat de wijsheid van een man uit het begin van de tweede eeuw vóór onze jaartelling. Zijn kleinzoon vertaalde het geschrift in het Grieks, aan het einde van die eeuw. In zijn voorrede bij deze vertaling blijkt dat hij de "drie-deling" van het Hebreeuwse Oude Testament reeds kent en dat hij ook uitgaat van een bestaand en afgerond geheel van Bijbelboeken. Hij duidt ze aan als „de wet, de profeten en de andere boeken der vaderen”, en ook wel als „de wet, de profeten en de overige boeken”. Hij vertelt dat zijn grootvader ijverig was

in het lezen ervan. Dit impliceert dat hij er van uitgaat, dat deze geschriften ook al in het begin van de tweede eeuw vaststonden en tot een omgrensd geheel waren gegroeid. Dezelfde driedeling vinden we ook gehanteerd in Philo, De vita contemplativa 25, en in Lukas 24: 44.

<u>Nederlandse Vertaling</u>	Hebreeuwse Bijbel	Joséfus
1. Genesis		
2. Exodus		
3. Leviticus		
4. Numeri		
5. Deuteronomium	Pentateuch	5. Pentateuch
6. Jozua	1. Jozua	
7. Richteren	2. Richteren	
8. Ruth		
9. I. Samuël		
10. II Samuël	3. I. en II. Samuël	
11. I. Koningen		
12. II. Koningen	4. I. en II. Koningen	
13. I. Kronieken		
14. II Kronieken		
15. Ezra	5. Jesaja	
16. Nehemia	6. Jeremia	
17. Esther	7. Ezechiël	
18. Job	Hoséa	
19. Psalmen	Joël	
20. Spreuken	Amos	
21. Prediker	Obadja	
22. Hooglied	Jona	
23. Jesaja	Micha	
24. Jeremia	Nahum	
25. Klaagliederen	Habakuk	
26. Ezechiël	Zefánja	
27. Daniël	Haggäi	
28. Hosea	Zacharia	
29. Joël	8. Maleáchi. Kleine Profeten	
30. Amos	Psalmen	4. Psalmen/Spreuken
31. Obadja	Spreuken	Prediker/Hooglied
32. Jona	9. Job	
33. Micha	Hooglied	
34. Nahum	10. Ruth	
35. Habakuk	Klaagliederen	
36. Zefánja	Prediker	
37. Haggäi	11. Esther	
38. Zacharia	12. Daniël	
39. Maleáchi	13. Ezra	
	14. Nehemia	
	15. I. en II. Kronieken	13. Overigen

Volgens Joséfus totaal 22 boeken

Klaagliederen wordt bij Jeremia gevoegd

Joséfus telt totaal 13 overigen, terwijl naar onze telling het 15 moeten zijn. Sommigen hebben geschreven dat Ezra en Nehemia als 1 boek werd geteld en Daniël bij de kleine profeten. Anderen tellen Job bij de kleine profeten.

Vulgata

Genesis

Exodus

Leviticus

Numeri

Deuteronomium

Josue

Judices

Ruth

I/II Samuel

I/II Reges

I/II Paralipomenon

Esdras

Nehemias

Tobias

Judith

Esther

Job

Psalmi

Proverbia

Ecclesiastes

Canticum Canticorum

Sapientia Ecclesiasticus

Isaias

Jeremias

Lamentationes

Baruch

Ezechiel

Daniël

Osee

Joël

Amos

Abdias

Jonas

Michaeas

Nahum

Habacuc

Sophonias

Aggaeus

Zacharias

Malachias

Machabaei I/II

Oratio Manassae

Esdras III - IV

De *cursief* gedrukte boeken zijn apocriefen

DE MASORETEN

Tot nu toe hebben we twee fasen in de overlevering van het Oude Testament kunnen onderscheiden: het schrijven ervan én het samenstellen. Het geheel kwam in de tijd van Ezra en Nehemia gereed. Vervolgens ontstond in diezelfde tijd het werk van de 'sopherim', dat de schriftgeleerden, die het Oude Testament (vooral de Thorah, de Wet van Mozes) nauwkeurig bestudeerden en met de uiterste zorg kopieerden.

Rond 500 na Chr. trad een derde fase in, die rond het jaar 1000 een einde nam. In deze periode vonden namelijk de activiteiten plaats van nieuwe scholen van schriftgeleerden, die zich niet alleen bezighielden met de nauwgezette kopiëring van de tekst, maar ook met de redactie en standaardisatie van de overgeleverde tekst. Men noemt deze Joodse geleerden de Masoreten (masora = traditie, overlevering); hun belangrijkste taak was de heilige tekst te voorzien van leestekens en klinkers. Het karakter van de Hebreeuwse taal is zodanig, dat deze taal gemakkelijk alleen met medeklinkers geschreven kon worden (zoals nog steeds in het nieuw-Hebreeuws of *Ivriet* gebeurt) zolang het maar een levende taal was en de voorlezers door overlevering wisten hoe de woorden moesten worden uitgesproken. Toen het Hebreeuws als omgangstaal echter geleidelijk verdween, was het niet meer voor iedereen duidelijk hoe de heilige, onaantastbare tekst moest worden uitgesproken. Er ontstond behoefte de overgeleverde uitspraak door een systeem van lees- en klinkertekens, die aan de tekst werden toegevoegd, vast te leggen.

De scholen van de Masoreten bevonden zich in twee centra, waar vanouds de schriftgeleerden hun arbeid verricht hadden, namelijk in Babylonië en in Palestina (zo bestaat er zowel een Babylonische als een Palestijnse Talmoed). De Joden in Babylonië waren daarheen uitgeweken vanwege de opkomende Hellenistische (Grieks-culturele) én christelijke invloed en voegden zich daar bij de Joodse nakomelingen van degenen die daar sinds de ballingschap (607-587) waren blijven wonen. In Noord-Palestina ontstonden na de derde eeuw centra van schriftgeleerdheid in de plaats Tiberias; deze namen nog in betekenis toe nadat Jeruzalem in 637 door de mohammedanen veroverd was.

De Masoreten gingen voor hun arbeid uit van een overgeleverde medeklinkertekst, waarvan zij een officiële standaardversie vaststelden die voor hen onaantastbaar was. Vervolgens plaatsten zij naast de tekst een aantal kanttekeningen en brachten ook in de tekst zelf een aantal tekens, vooral lees- en klinkertekens aan. Die kanttekeningen vormen samen *de masora* en omvatten o.a. tellingen van alle letters, woorden en verzen in een bijbelboek, ter beveiliging van de nauwkeurige overschrijving van de medeklinkertekst; daartoe werd bijvoorbeeld ook uitgerekend welke letter en welk vers het midden vormden van elk bijbelboek en van de hele Hebreeuwse Bijbel. Ook werd berekend hoe vaak bepaalde woorden in een bijbelboek of in de Bijbel voorkwamen en zelfs hoe vaak elke letter van het alfabet voorkwam; zelfs noteerden zij naast de tekst bepaalde ezelsbruggetjes om zulke totalen te kunnen onthouden. Het bewijst de grenzeloze eerbied van de Masoreten voor de heilige tekst, waarvan zij nog niet het kleinste lettertje of stuk van een letter verloren wilden laten gaan.

Vervolgens vinden we in de Masoretische handschriften redactionele opmerkingen; de Masoreten durfden niets aan de overgeleverde medeklinkertekst te veranderen, maar vaak gaven zij in de kantlijn aan hoe volgens hen de „geschreven” tekst (ketibh genoemd) gelezen moest worden; de voorgestelde „gelezen” tekst heette de *qeré*. Het beroemdste voorbeeld van een *qeré* is de Naam van God zelf. Deze wordt in het Hebreeuws geschreven met de vier medeklinkers JHWH, die oorspronkelijk zeer waarschijnlijk werden uitgesproken als JeHoWaH of JaHoWeH. Maar aangezien de Joden na Nehemia's tijd die Naam niet meer durfden uitspreken (uit angst die

te misbruiken), werd bij de voorlezing van de Bijbel in de synagogen in plaats van JHWH de naam Adonai gelezen. Adonai betekent letterlijk *mijnheer*. (De Statenvertalers vertalen altijd Heere, als er van God gesproken wordt.) Ter herinnering daaraan voegden de Masoreten bij de medeklinkers JHWH steeds de klinkers van adonai. Volgens de meeste wetenschappers ontstond waardoor de Naam JaHoWaH, of Jehovah. In enkele gevallen hebben de Masoreten Jeehovih geschreven. Deze klinkers zijn afkomstig van Eelohim. De Statenvertalers vertalen *God* als er van de Allerhoogste wordt gesproken, of *goden* als er engelen of andere machten worden bedoeld. Eelohim is een meervoudsvorm en kan met recht vertaald worden: de *Godheid*.

Misschien kunnen we toch dicht bij de eigenlijke uitspraak van JHWH komen uit de persoonsnamen die van Jehovah afgeleid zijn. Bijvoorbeeld in het Hebreeuws luidt de naam Jonathan: Jehonathan; Johannes luidt: Jehochanan; en Josua luidt: Jehoschua. *Jahwé* kan dus nooit de juiste uitspraak zijn. Dan zouden de persoonsnamen moeten luiden: Jahnathan, Jahchanan, Jahschua. Bovendien vervalt één lettergreep indien de uitspraak Jahwé zou zijn, terwijl de heilige Naam uit drie lettergrepen bestaat. Het is onbegrijpelijk dat men aan zo'n geknoei met die heilige Naam vasthoudt.

Een ander aspect waarmee sommige theologen zich intens hebben bezig gehouden betreft de inspiratie van de klinkers zoals die door de Masoreten zijn geschreven. Thomas Boston, een Schots Godgeleerde (1676-1732) heeft hieraan een interessante studie gewijd. Zijn Latijns geschrift, "Tractatus Stigmologicus" verscheen in 1738 te Amsterdam. Boston achtte dat de Heilige Geest de accenten geïnspireerd had. In een belijdenisgeschrift van de Zwitserse kerken (1675) komt deze visie ook voor. In feite waren de Statenvertalers en bijna alle vertalers in de tijd van de Reformatie deze mening toegedaan. Want men vertaalde praktisch nooit uit tekstgetuigen buiten de Masoretische tekst. Klinkers en medeklinkers beschouwde men als een eenheid, beiden van God gegeven. En in feite is dat ook zo. Want wanneer de Heere tot Mozes of tot de profeten sprak, waren dit complete woorden en zinnen. Deze geïnspireerde woorden werd door het nageslacht bewaard in woord en geschrift. Het geschreven woord bevatte alleen *medeklinkers*, maar de uitspraak met de *klinkers* werd met de grootste securiteit in de profetenscholen en later in de synagogen bewaard. Door overlevering kregen de Masoreten de Schriften in handen en stelden zij de klinkers vast. Deze Masoreten waren geen onfeilbare mensen, de overlevering evenmin. Zoals er in de beste boeken schrijffouten zijn, zijn er in de nauwkeurigste uitspraak onjuistheden.

Nog een manier die de Masoreten toepasten om iets anders gelezen te krijgen dan er in feite stond, was de toevoeging van een medeklinker. Deze werd echter, ter onderscheiding van de bestaande onaantastbare medeklinkertekst, hoger boven de lijn geplaatst en werd daarom een *litera suspensa* („zwevende letter") genoemd. Een voorbeeld vinden we in Richteren 18: 30, waar sprake is van een zekere afgodenpriester Jonathan, een kleinzoon van Mozes. Men vond deze smet op de naam van Mozes zo aanstootgevend, dat een zwevende letter N werd ingevoegd, zodat men in plaats van Mozes MSH de naam Manasse (MNSH) kreeg die uit piëteit werd voorgelezen in plaats van de naam van de grote knecht van God. De vraag blijft open hoe de oorspronkelijke tekst geschreven werd. Want de Septuagint (en de Statenvertaling) hebben: *Jonathan, den zoon van Gersom, den zoon van Manasse*.

Heel andere redactionele kanttekeningen hebben betrekking op de vraag of de tekst zelf hier en daar misschien onjuist is overgeleverd. Zo plaatsten de Masoreten stippen boven het woord "en Aäron" in Numeri 3: 39, omdat zij vonden dat die naam eigenlijk niet in de tekst thuishoorde. In het Hebreeuws staat het werkwoord tellen in het enkelvoud: *Alle getelden welke Mozes en Aäron geteld heeft*.

Hetzelfde vonden zij van Numeri 10: 35, 36, wat zij aangaven door deze twee verzen tussen twee omgekeerde Hebreeuwse letters N te plaatsen. Wellicht hebben de Masoreten over Schriftrollen beschikt waarin deze teksten ontbraken.

Interessant is dat volgens de Masoreten in achttien gevallen de tekst van het Oude Testament door vroegere schriftgeleerden gewijzigd was. Uit eerbied voor de medeklinkertekst wilden zij deze niet terugveranderen, maar zij gaven wel aan waar deze *tigquné sopherim* ("verbeteringen van de schriftgeleerden") voorkwamen.

Zo lezen we nu in Genesis 18:22: "... Maar Abraham bleef nog staande voor het aangezicht des Heeren". Volgens de Masoreten stond hier oorspronkelijk: "... maar de Heere bleef nog staande voor het aangezicht van Abraham". De schriftgeleerden wijzigden dit echter, omdat zij liever de heilige tekst wilden veranderen dan bij de voorlezing de indruk wekken dat de Heere een afwachende houding tegenover Abraham aannam.

De belangrijkste arbeid van de Masoreten betrof ongetwijfeld twee soorten toevoegingen in de tekst, namelijk de *leestekens* die de wijze van voordragen van de tekst bepaalden, maar bovenal de *klinkertekentjes* die voor altijd de overgeleverde uitspraak van de tekst ondubbelzinnig vastlegden. De klinkers werden aangeduid door puntjes en streepjes, die boven of onder de medeklinkers geplaatst werden. Zowel in Babylonië als in Palestina werden op dit punt heel geleidelijk bepaalde systemen ontwikkeld, maar uiteindelijk werden die alle verdrongen door het klinkersysteem dat in Tiberias was uitgewerkt. De Masoreten die de voornaamste rol hebben gespeeld bij de vaststelling van de van kanttekeningen en klinkers voorziene tekst (een tekst die nu dus tot in de kleinste details was vastgelegd), behoorden tot de familie Ben Asjer in Tiberias, van wie Mosje ben Asjer en zijn zoon Aaron ben Mosje ben Asjer de belangrijkste waren (negende/tiende eeuw na Chr.). Het zijn hun handschriften die vandaag de basis van de gedrukte Hebreeuwse Bijbel vormen. Het meest beroemde handschrift afkomstig van deze familie is de zogenoemde Leningradius. Een handschrift wat in het vroegere Leningrad bewaard wordt. Daarnaast kunnen de handschriften van de familie Ben Naphtali genoemd worden, waarvan de betekenis echter lager wordt aangeslagen.

Het werk van de Masoreten is in feite het standaardwerk geworden voor de meeste *Bijbelvertalingen* van Europa. Daarvoor speelde de gedrukte uitgave van de Masoretenhandschriften een grote rol. Een van de eerste gedrukte bijbels in het Hebreeuws werd uitgegeven in 1494 te Brescia. De uitgever noemde zich: *Gerson ben Mose van Soncino*. De tekst is van de Masoreten, maar bevat enkele passages die nergens anders voorkomen. Deze editie is gebrekkig. **Luther** gebruikte deze editie voor zijn vertaling.

In Venice verscheen in de zogenoemde 'Rabijnenbijbel' bij de uitgever Bomberg. Deze polyglottenbijbel werd voltooid in 1517, maar werd pas gedrukt in 1520-1522.

Een heel bekende gedrukte uitgave van de Hebreeuwse Bijbel is de zogenoemde **Bombergiana Bijbel**.

De voornaamste geleerde die hieraan werkte was JAKOB ben Chajim ben Isaak ibn Adonijah, geb. 1470 in Tunis, overleden 1538 in Venedig. Wegens de Jodenvervolging moest Jakob Tunis verlaten en vestigde zich eerst te Rome daarna in Florens en in 1520 te Venedig. Hier werkte hij samen met honderden Joodse en niet-Joodse geleerden aan de Hebreeuwse tekst van de bijbel. Zij namen de Rabijnenbijbel als uitgangspunt en vergeleken de Hebreeuwse handschriften van de Masoreten om zo tot de meest betrouwbaarste tekst te komen. Welke Hebreeuwse handschriften zij ten dienste stonden is niet bekend. In elk geval gebruikten zij de tekst van de Masoreten. DEZE EDITIE WERD GEBRUIKT DOOR DE STATENVERTALERS.

Volgens opvolgers schonk Ben Chajim teveel aandacht aan de Masoretische tekst en te weinig aan de betrouwbare handschriften. Naderhand bracht Bernardo de Rossi enkele correcties aan in een nieuwe uitgave.

Bombergiana genoot enkele eeuwen bijna canoniek gezag. Ze werd nog gebruikt in de broemde uitgave van R. Kittel, waarvan de 1ste uitgave in 1905 tot stand kwam, met samenwerking van diverse geleerden. In Kittels derde druk werd echter gebruik gemaakt van het handschrift Leningradius.

Hoofdstuk 7

HANDSCHRIFTEN

Van de Oud Testamentische teksten bezitten wij geen oorspronkelijke handschriften van de schrijvers of hun secretarissen zelf. Dit wordt autografa genoemd. De oudste manuscripten van de volledige Hebreeuwse Bijbeltekst waren tot voor kort van omstreeks 900 en 1000 na Christus. Nu is dat door de vondsten in de Judese woestijn uit de laatste eeuwen vóór en de eerste ná Christus voor een aantal boeken wel anders geworden.

De oudste handgeschreven tekst van de *complete profetische boeken* dateert uit 895 ná Christus en wordt bewaard in de Karaïeten-synagoge in Cairo. Aan deze codex uit Cairo wordt toegevoegd: 'Ik, Mozes ben Asjer, heb deze codex van de Schrift geschreven waar de goede hand van mijn God op mij was, heel duidelijk, in de stad Ma'asja-Tiberias, de bekende stad, naar wat de gemeenschap der profeten, de uitverkorenen van JHWH, de heiligen van onze God, begrepen hebben. Het werd geschreven aan het eind van het jaar 827 na de verwoesting van de tweede tempel. ... Hij die een woord verandert van deze codex of van dit geschrift of er een letterteken van uitwist of een bladzij ervan uitscheurt, tenzij hij met zekerheid weet dat daarin een woord voorkomt waarin wij ons vergist hebben, hetzij in het schrift of in de punctuatie of in de Masora of in de defectieve of plene schrijfwijze, hij moge geen kwijtschelding of vergiffenis ontvangen, noch moge hij de lieflijkheid Gods zien.... Amen".

De tekst die aan de tegenwoordige Hebreeuwse wetenschappelijke Bijbeluitgave in Europa ten grondslag ligt, dateert uit 1008.

Aan het slot van de *codex Leningradius* wordt meegedeeld: 'Deze codex, *de gehele Heilige Schrift*, werd geschreven, met punctuatie en Masora voltooid en zorgvuldig gecorrigeerd in de hoofdstad van Egypte. Hij werd voltooid in de maand Siwan van het jaar 4770 van de schepping van de wereld; dit is het jaar 940 na de verwoesting van de tweede tempel.' En voorts: 'Samuel ben Jakob heeft deze codex van de Heilige Schrift geschreven en gepunctueerd en met Masora voorzien uit de gecorrigeerde verduidelijkte boeken die Rabbi Aäron ben Mozes ben Asjer, hij ruste in de hof van Eden, gemaakt heeft.

De Cairo Codex van 895, die *de vroege en late profeten* omvat, is waarschijnlijk het oudst bekende masoretische handschrift en werd geschreven en van klinkers voorzien door Mosje ben Asjer. In 1099 werd het manuscript in Jeruzalem door kruisvaarders in beslag genomen maar later kwam het in handen van de Joodse gemeente in Cairo, waar het tot vandaag berust.

De Petersburger Profetencodex van 916 bevat alleen *de late profeten*: zij werd in 1839 ontdekt in een synagoge in de Krim.

In 1890 werd de duizend jaar oude synagoge van Oud-Cairo herbouwd en daarbij ontdekte men een dichtgemetselde geniza (bewaarkamer) die een onvoorstelbare schat aan oude manuscripten bevatte. Men schat het aantal aangetroffen fragmenten (die meest uit de zesde tot achtste eeuw

stammen) op maar liefst 200.000! Hieronder waren talloze Joodse geschriften van allerlei aard, maar ook heel veel bijbelfragmenten in het Hebreeuws en in Aramese en Arabische vertaling, sommige misschien al uit de vijfde eeuw. Ze geven een schitterend beeld van de ontwikkeling van de masoretische arbeid van vóór de grote Masoreten van Tiberias en tonen op welke wijze de klinkersystemen tot stand kwamen. Afgezien van een klein, in 1902 ontdekt papyrus-fragment (de Papyrus Nash) vormden de Geniza-fragmenten tot voor kort de oudste "tekstgetuigen" van de Hebreeuwse bijbeltekst. We hebben echter al aangeduid waarom hun hoge ouderdom ze toch niet noodzakelijkerwijs waardevoller maakt dan de grote Ben Asjer-handschriften die ons het eindresultaat bieden van 500 jaar wetenschappelijk werk. Hoewel deze handschriften ongeveer 1400 jaar jonger zijn dan de jongste oorspronkelijke delen van het Oude Testament, geven ze ons toch alle reden (zoals we geprobeerd hebben aan te tonen) in de nauwkeurigheid van hun bijbeltekst het volste vertrouwen te hebben.

Ca. 1980 is de oude *codex van de synagoge* te Aleppo, waarvan men het bestaan wel kende, maar die men nog nooit tekstkritisch had kunnen gebruiken, ter beschikking van de wetenschap gekomen. Deze codex werd in Aleppo angstvallig bewaard, maar is na een pogrom tegen de Joden in 1947 uit de brand van de synagoge gered en (hoewel ernstig beschadigd) later naar Jeruzalem gekomen. De toenmalige Israëliëse president Ben Zwi, die in de veiligstelling van deze codex de hand heeft gehad, heeft deze ter beschikking gesteld van de geleerden van de Hebreeuwse universiteit om te gebruiken bij de voorbereiding van hun nieuwe Bijbeluitgave.

De vondst van de Dode Zeerollen heeft niet alleen de kennis van de oude Hebreeuwse teksten zeer vermeerderd, maar ook een heel belangrijk hoofdstuk aan de tekstgeschiedenis en -kritiek toegevoegd. Ze heeft ons allerlei tekstmateriaal in handen gegeven, dat 1000 jaar ouder is dan alles wat wij eerder kenden, bestaande uit veelsoortige teksttypen uit de derde eeuw vóór tot de eerste eeuw na Christus. Door de grote verscheidenheid van dit materiaal en de wijze waarop het overgeleverd is, is de vergelijking van deze teksten met de ons bekende *textus receptus* en de oude vertalingen zo uitermate boeiend en instructief voor de geschiedenis van de tekstoverlevering.

Er zijn talrijke handschriften gevonden van bijna alle Bijbelboeken. Het enige, dat tot nog toe ontbreekt, is het boek Esther. Van verschillende boeken zijn meer dan tien handschriften, zij het fragmentarisch, bewaard gebleven, met name van Deuteronomium, Jesaja en de Psalmen. Ook van de Kleine profeten is een groot aantal handschriften aanwezig. Bijzonder belangrijk voor de tekstgeschiedenis is, dat er twee uitvoerige Jesaja-fragmenten zijn gevonden, waarvan het ene zeer nauw verwant is aan de Masora, terwijl het andere, een oudere in vele opzichten afwijkende tekst biedt. Dit wordt de Masoretische tekst genoemd, van Masoreten of *overlevertaars*, nl. van de Hebreeuwse tekst).

Het eerste manuscript is blijkbaar uit de tweede helft van de eerste eeuw na Christus (dus vlak voor de verwoesting van de tempel in 70), het andere uit de eerste of tweede eeuw vóór onze jaartelling.

De Qumran-handschriften tonen nogmaals aan, dat er vóór de vaststelling van de Masoretische tekst (tussen 70 en 1000 na Christus) vele afwijkende Hebreeuwse handschriften hebben bestaan; deze vertonen enerzijds verwantschap met de Septuagint, anderzijds met de Samaritanus (of ook wel andere oude teksten), zodat geconcludeerd mag worden, dat allerlei afwijkingen die wij in deze oude bekende teksten vinden, samenhangen met lezingen die in bepaalde oude Hebreeuwse tekstoverleveringen voorkomen. De vergelijking van de verschillen van de Hebreeuwse teksten onderling en de verhouding van deze tot de oude vertalingen (met name de Septuaginta en de Peschitta) is in volle gang.

Wij zullen ons tevreden moeten stellen met de erkenning van het eeuwenlang naast elkaar bestaan van enkele min of meer verschillende teksttypen.

Hoofdstuk 8

SEPTUAGINT

De belangrijkste vertaling van het Oude Testament is de *Septuaginta*, (Latijn = zeventig), of de LXX, (de *Zeventigen*). Van deze vertaling zijn vele andere min of meer afhankelijk, bijvoorbeeld de Ethiopische vertaling; de Egyptische; de Peschitta; de Vulgata.

Hoe de Griekse tekst precies is ontstaan, is niet helemaal zeker, ondanks de aanwijzing in de zgn. Aristeasbrief. Over de historische waarde van die brief lopen de meningen uiteen, al is er een neiging hem wat de historische achtergrond betreft, hoger aan te slaan dan vroeger. Deze brief handelt slechts over het ontstaan van de vertaling van de Pentateuch, de 5 boeken van Mozes. De Pentateuch stamt uit het Alexandrië van de derde eeuw voor Christus en kan als een nauwgezette weergave van de Hebreeuwse tekst worden beschouwd. Wel zijn er 'vertalingen' opgenomen die enigszins uitleggend zijn in plaats van een nauwkeurige overzetting.

Bijvoorbeeld in Exodus 24 heeft de Statenvertaling: *Toen zagen zij de God van Israël*. De Septuagint heeft enkele woorden toegevoegd: *Toen zagen zij de plaats waar de God van Israël stond*'. In vers 11 staat in de Statenvertaling: *En zij aanschouwden God*. De Septuagint heeft: *'En zij verschenen op de plaats van God*'. De Septuagint gaat ervan uit dat God niet wordt gezien, maar alleen de plaats waar Hij verkeert.

De andere boeken in de Septuagint zijn in de loop van de tijd, tussen ca. 250 en ca. 130 voor Christus door verschillende auteurs vertaald. Uit het woordgebruik en de vertaalmethode blijkt, dat hier meerdere handen aan het werk zijn geweest. Sommige gedeelten zijn preciezer andere vrijer weergegeven. Sommige doen aan de parafraserende Targumim denken, geschreven voor het liturgische gebruik en het onderricht in de synagogen in de Diaspora.

Volgens de overlevering is er vertaald door 70 of 72 mannen, ten behoeve van de grote groep Griekstalige Joden in Egypte. Deze spraken namelijk niet meer Hebreeuws als moedertaal. De LXX is van grote betekenis geweest bij het zendingswerk van de apostelen. De meeste bekeerlingen in de eerste eeuwen waren namelijk Griekstalig en deze hadden met de LXX direct een vertaling van het Oude Testament bij de hand. De Heere heeft deze vertaling gebruikt om Zijn Woord in grote delen van de beschaafde wereld bekend te maken. Er is geen vertaling van het Oude Testament - inclusief vertalingen die op de Septuagint steunen - die zoveel heeft uitgewerkt in de Kerk van Christus.

Vroegere tekstdeskundigen veronderstelden dat de LXX een vertaling van de Masoretische tekst (MT) was. *Door nieuwe tekstvondsten gaat men er nu vanuit dat de LXX een vertaling is van nog oudere inmiddels verloren gegane Hebreeuwse versies*. Bij een vergelijking met de eveneens zeer oude Samaritaanse Thorah, de 5 boeken van Mozes komt men ook tot deze conclusie. Vaak lijken de Samaritaanse Thorah en LXX meer op elkaar dan op de Masoretische tekst.

De LXX was gedurende de Griekse overheersing in de eerste eeuwen van het christendom de belangrijkste en meest gebruikte bijbelvertaling, ook bij de Joden.

Philo, een Joods schrijver, door Flavius Josefus geciteerd, merkt op, dat degenen die beide talen kennen dat het Hebreeuws en het Grieks één en hetzelfde waren; dat de vertalers wel hierofantai (heilzeggers) en profeten genoemd kunnen worden omdat ze de meest zuivere geest van Mozes ten toon stelden.

Bij de Joden verdween langzaam het gebruik na de verwoesting van de tempel als reactie op het gebruik van de LXX in de Christelijke kerk. Ook kwam daarna de Masoretische tekst definitief tot stand en werd voortaan gestandaardiseerd overgeschreven voor de Joodse traditie tot op de huidige dag.

Tegenwoordig is de LXX alleen nog de standaard tekst voor de Grieks Orthodoxe Kerk. Nieuwe bijbelvertalingen van het Oude Testament maken gebruik van de Masoretische grondtekst en niet meer van de LXX.

De Septuaginta heeft, behalve de in de Hebreeuwse Bijbel bewaarde geschriften, een aantal *apocriefe boeken* opgenomen. Dit is te verklaren uit het feit, dat vóór het jaar 70 verschillende van deze geschriften in de Joodse wereld als religieuze geschriften in hoog aanzien stonden en in bepaalde groepen tot de 'Heilige Geschriften' werden gerekend.

Omdat deze boeken van grote waarde zijn, hebben de Statenvertalers in opdracht van de Dordtse Synode het grootste deel van deze boeken in de Statenbijbel opgenomen met de toevoeging: *Apocriefe boeken*.

In de Septuagint staan de volgende apocriefe boeken:

II. Ezra

Tobith

Judith

I Makkabeeën

II Makkabeeën

III Makkabeeën

IV Makkabeeën

Psalm 151

Het gebed van Manasse

De Wijsheid van Salomo

De Wijsheid van Jezus Sirach

Brief van Jeremia

Susanna

Het gebed van Azarjah en het lied van de drie jongelingen.

Bel en de Draak

SEPTUAGINT IN HET NIEUWE TESTAMENT

Er komen in de Evangelieën en in de brieven van het Nieuwe Testament citaten voor uit het Oude Testament. Het is opmerkelijk dat deze niet geciteerd worden uit de Hebreeuwse tekst maar uit de Septuagint. Zo bevat het bijbelboek Mattheüs citaten uit het Oude Testament uit de Septuagint maar geen vertalingen van deze gedeelten uit het Hebreeuws. Onderzoekers gaan ervan uit dat enkele honderden aanhalingen uit het Hebreeuws Oude Testament voorkomen in het Nieuwe Testament. Hiervan is ca. 2/3 geciteerd vanuit de Septuagint.

Voorbeelden vanuit de Septuagint die kleine afwijkingen vertonen van het Hebreeuws zijn:

Matth. 1:23 uit Jesaja 7:14. Matth. 9:13; 12:7 uit Hosea 6:6. Matth. 12:21 uit Jesaja 42:4. Matth. 13:15 uit Jesaja 6:10. Matth. 15:9; Markus 7:7 uit Jesaja 29:13. Matth. 21:16 uit Psalm 8:2.

Matth. 3:3; Markus 1:3; Joh. 1:23 wordt geciteerd uit Jesaja 40:3.

Markus 7:6-8 – Jezus citeert Jesaja 29:13 uit de Septuagint.

Rom. 2:24 uit Jesaja 52:5. Rom. 3:4 uit Psalm 51:4. Rom. 3:12 uit Psalm 14:1,3. Rom. 3:13 uit Psalm 5:9. Rom. 3:13 uit Psalm 140:3. Rom. 3:14 uit Psalm 10:7. Rom. 9:17 uit Exodus 9:16.

Rom. 9:25 uit Hosea 2:23. Rom. 9:27 uit Jesaja 10:22. Rom. 9:29 uit Jesaja 1:9. Rom. 9:33; 10:11; en 1 Petrus 2:6 uit Jesaja 28:16. Rom. 10:18 uit Psalm 19:4. Rom. 10:20 uit Jesaja 65:1. Rom. 10:21 uit Jesaja 65:2. Rom. 11:9-10 uit Psalm 69:22-23. Rom. 11:26 uit Jesaja 59:20. Rom. 11:27 uit Jesaja 27:9. Rom. 11:34; en 1 Kor. 2:16 uit Jesaja 40:13. Rom. 12:20 uit Spr. 25:21. Rom. 15:12 uit Jesaja 11:10. Rom. 15:21 uit Jesaja 52:15.

Overigens zijn de echt belangrijke verschillen tussen deze verschillende vertalingen in aantal gering en hebben meestal betrekking op getallen of volgorde van verzen. In het Hebreeuws, Aramees en Grieks worden voor getallen *lettertekens* gebruikt en een kleine verschrijving kan dan een heel ander getal opleveren. De belangrijke exegetische punten van het OT zijn in alle vertalingen vrijwel hetzelfde.

Bijbelverklaarders ná de Reformatie hebben tal van verschillen tussen het Hebreeuws en de Griekse Septuaginta aangewezen. Deze werden beschouwd als vertaalfouten, alsof de vertalers van de Septuagint het Hebreeuws slecht begrepen. Maar lang niet alle afwijkingen van de Hebreeuwse tekst moeten als fouten of vertaal-vrijheden en onbewuste of bewuste toevoegingen worden beschouwd. In de latere decennia veranderde dat en werd de Septuagint weer als een betrouwbare vertaling beschouwd.

De afwijkingen die de Septuaginta biedt, verdienen grote aandacht omdat zij op een oude Hebreeuwse tekst teruggaan. Het is uit de vergelijking met andere tekstgetuigen duidelijk geworden, dat veel van de afwijkingen van de Griekse tekst teruggaan op een ander handschrift of boekrol dan uit de Masora bekend is. Hierdoor is de Septuagint als vertaling, en tot op zekere hoogte als tekstgetuige, weer sterk in aanzien gestegen. Omstreeks 1900 achtten sommige geleerden de Septuaginta zo hoog dat vele exegeten de Hebreeuwse tekst op grond van de Griekse corrigeerden.

Intussen is duidelijk geworden dat zowel de Septuaginta als de Samaritaanse Pentateuch op tekstrecensies teruggaan die niet met de gigantische arbeid van de Masoreten op één lijn te stellen is. Ten gevolge van het nieuwe onderzoek neemt men niet meer zo de vrijheid om de Hebreeuwse *textus receptus*, te corrigeren. ***Men is geneigd, verschillende lezingen naast elkaar te eerbiedigen, zolang niet een van de teksten aantoonbare foutieve lezingen blijkt te hebben.***

Voorbeeld van een groot tekstverschil uit 1 Samuël 1

Een uitzonderlijk tekstverschil tussen de Septuagint en de Statenvertaling is te vinden in 1 Samuël 1: 23-25.

Statenvertaling:

23 En Elkana, haar man, zeide tot haar: Doe, wat goed is in uw ogen; blijf, totdat gij hem zult gespeend hebben; de HEERE bevestigte naar Zijn woord! Alzo bleef de vrouw, en zoogde haar zoon, totdat zij hem speende.

24 Daarna, als zij hem gespeend had, bracht zij hem met zich opwaarts, met drie varren, en een efa meels, en een fles met wijn; en zij bracht hem in het huis des HEEREN te Silo; en het jongskens was [zeer] jong.

25 En zij slachtten een var; alzo brachten zij het kind tot Eli.

De tekst volgens de Septuagint:

23 En Elkana, haar man, zeide tot haar: Doe, wat goed is in uw ogen; blijf, totdat gij hem zult gespeend hebben; de HEERE bevestigte *hetgeen uit uw mond gekomen is!* Alzo bleef de vrouw, en zoogde haar zoon, totdat zij hem speende.

24 Daarna, als zij hem gespeend had, bracht zij hem met zich *naar Silo met een driejarig kalf en brood*, en een efa meels, en een fles met wijn; en zij bracht hem in het huis des HEEREN te Silo; en het jongskens *was met haar*.

25 En zij bracht hem voor den Heere en zijn vader offerde het offer zoals hij van jaar op jaar deed, voor den Heere; also bracht hij het jongskens tot Eli.

Het eerste wat hier opvalt is de persoonsverwisseling, vers 23. De Statenvertaling: De Heere bevestigte *Zijn* woord, en in de Septuagint: de Heere bevestigte *uw* woord, (of, wat uit uw mond gekomen is).

Het tweede verschil is het offer wat Elkana naar Silo bracht, vers 24. De Statenvertaling heeft *drie stieren*, maar de Septuagint *een driejarig kalf en brood*.

Het derde verschil is het meest opvallend. Er ontbreekt een complete regel. In het hebreuws komt dit nog opvallender uit dan in de vertaling. Er ontbreken woorden vanaf het eerste woord *jongskens* tot en met het tweede woord *jongskens*. In het Hebreeuws staat in vers 24 en 25 *na'ar*, een jongen, een knaap.

De grote vraag is nu: *welke tekstoverlevering is de juiste?*

Er is een oud Hebreeuws handschrift gevonden 4Qsamuel, waarin exact dezelfde tekst staat zoals die in het Grieks in de Septuagint vertaald werd.

Hoofdstuk 9

ANDERE VERTALINGEN

1. Aramese vertalingen

Aramese vertalingen hebben wij in de zogenaamde Targumim. Daar sinds de vijfde eeuw voor Christus het Hebreeuws als omgangstaal onder bepaalde groepen Joden verminderde (zie Neh. 13:24) en het Aramees ingang vond, moesten langzamerhand de heilige teksten, die in de oorspronkelijke Hebreeuwse taal in de synagoge werden gebruikt, voor het volk uitgelegd worden. Deze toelichtende vertalingen zijn de *Targumim*. Hoewel het uit de Talmoed duidelijk was, dat reeds in de Nieuwtestamentische tijd dergelijke geschriften hebben bestaan, zijn ze pas in 1947 teruggevonden. De tot nu toe oudste *targum* werd gevonden bij de "Dode-Zeerollen" in grot 11 van Qumran en heeft betrekking op het boek Job.

Behalve de 'Dode Zee'-teksten zijn uit heel andere hoeken van de wereld oude manuscripten voor de dag gekomen, uit de Geniza in Caïro en uit de Vaticaanse bibliotheek in Rome. Zij bevestigen dat de praktijk om mondelinge vertalingen van de Hebreeuwse tekst schriftelijk in het *Aramees* vast te leggen, in Israël reeds vroeg in gebruik was.

Er zijn vier Targumim bijzonder bekend gebleven:

- a. De Targum Onkelos (Aquila) op de Thora.
- b. De Targum Jonathan ben Uzziël op de profeten.
- c. De Targum Jeruschalmi (of Pseudo-Jonathan) op de Thora.
- d. De oudere Targum Jeruschalmi (of Fragmenten-Targum)

De Syrische (aramese) vertaling", de *Peschitta* (lett. de eenvoudige), gaat terug tot de tweede eeuw na Christus en is de Bijbel der Syrische kerken. Over de vraag of ze ook in deze kring is ontstaan, lopen de meningen uiteen. Over het algemeen werd en wordt nog vaak de Syrische christengemeente van Edessa als plaats van oorsprong gezien.

2. Griekse vertalingen

Als gevolg van de tekst- en kanon-herzieningen van het rabbinistische Jodendom tussen 70 en 100 na Christus waren ook herzieningen van de Griekse vertalingen noodzakelijk. Vanuit dit feit heeft men het ontstaan van drie jongere Griekse vertalingen, die van Aquila, van Symmachus en

van Theodotion te beschouwen. Centraal staat daarachter de behoefte van het Jodendom na de ondergang van Jeruzalem en zijn tempel de eigen identiteit te herstellen en te handhaven.

- Aquila gaf in de stijl van de grote geleerde Aqiba een zeer nauwkeurige woordelijke vertaling van het *Hebreeuws* (ca. 130 na Christus), die in de Joodse wereld groot aanzien genoot, evenals de Aramese Targum Onkelos. Beide, Aquila en Onkelos, worden door meer dan een onderzoeker vereenzelvigd.
- Daartegenover stelde Theodotion, tweede helft van de tweede eeuw, een goed leesbare Griekse vertaling samen, die naar meestal wordt aangenomen, een gereviseerde Septuagint is.
- Symmachus gaf omstreeks het eind van de tweede eeuw een nieuwe vertaling van het Hebreeuwse Oude Testament in goed Grieks, die zeer geprezen werd door Hieronymus, de vertaler van de Vulgata.

3. De Vulgata

De Latijnse vertaling, de *Vulgata* (d.i. de algemene, de populaire), is door de kerkvader Hiëronymus na 383 gegeven. Hij gaf gedeeltelijk een revisie van de oude Latijnse vertaling, de Itala of 'Vetus Latina', maar grotendeels een heel nieuwe overzetting op grond van Griekse en Hebreeuwse teksten. Vandaar dat zijn vertaling eerst op nogal sterke tegenstand stuitte; zij is echter in de loop der eeuwen *de textus receptus* van de Westers-christelijke (Rooms Katholieke) kerk geworden.

4. De Dode-Zeerollen

De belangrijkste vondsten uit Qumran zijn de in Grot 1 gevonden beroemde Jesaja-rol A, het oudst bekende volledige Hebreeuwse bijbelboek uit de tweede eeuw vóór Chr. Verder een commentaar op Habakuk en een onvolledige Jesaja-rol (B). In Grot IV werd o.a. een fragment van Samuël gevonden, dat uit de vierde eeuw vóór Chr. dateert. *Dit wordt geacht het oudst bekende stuk bijbels Hebreeuws te zijn.*

Grot XI leverde in 1956 een goed geconserveerde Psalmenrol op, een heel mooie rol met een stuk van Leviticus en een Aramese Targum van Job. In totaal zijn de vondsten zo uitgebreid dat van maar liefst alle boeken van het Oude Testament (behalve van het boek Esther) fragmenten zijn teruggevonden! Daarmee hadden de geleerden iets in handen dat ze nooit hadden durven dromen: een groot gedeelte van de Hebreeuwse Bijbel dat gemiddeld zo'n duizend jaar ouder was dan de masoretische tekst!

En wat bleek? *Dat de oude rollen één verbazingwekkend getuigenis boden voor de grote betrouwbaarheid van deze Masoretentekst. Ja, het is in feite nauwelijks te geloven dat een met de hand overgeleverde tekst in duizend jaar zo enorm weinig veranderd is.*

Neem bijv. de Jesaja-rol A: voor 95% stemde deze met de tekst van de Masoreten overeen, terwijl de overige 5% praktisch uitsluitend kennelijke verschrijvingen en verschillen in spelling betrof. Waar de Qumran-handschriften van de masoretische tekst afweken, bleken zij vaak overeen te stemmen met de Septuaginta of met de Samaritaanse Pentateuch. Ook verschillende door de geleerden voorgestelde tekstverbeteringen van de Masoretentekst werden door de „Dode-Zeerollen” gesteund. Men zal zich kunnen indenken dat met de vondst van deze rollen een heel nieuwe wetenschap is ontstaan die een overvloed aan literatuur heeft teweeggebracht en nog steeds voor nieuwe verrassingen en ontdekkingen zorgt. *De verderfelijke tekstkritiek van velen verstomde!*

De Jesaja-rol bijvoorbeeld weerlegt een aantal beweringen die de „critici” over het ontstaan van het boek Jesaja geuit hadden. Dit geldt zowel voor hun theorieën over de tijd van ontstaan van het boek als voor hun theorieën over de samenstelling van het boek uit onderscheiden geschriften van drie verschillende auteurs.

Men moet zich namelijk realiseren dat de bijbelboeken waarvan kopieën in de Qumran-verzameling werden aangetroffen, al vele eeuwen tevoren voor het eerst op schrift gesteld moeten zijn, omdat er geruime tijd ligt tussen het schrijven van een boek en de algemene bekendheid en aanvaarding ervan als Heilige Schrift én de overlevering ervan volgens de officiële voorschriften van de schriftgeleerden.

De Jesaja-rol dateert uit de tweede eeuw en het oorspronkelijke boek moet daarom op z'n minst verscheiden eeuwen ouder zijn. Dat weerlegt een groot aantal theorieën die beweerden dat bepaalde delen van Jesaja pas in de derde of vierde eeuw zouden zijn ontstaan, of zelfs in de tweede eeuw. Bernhard Duhm schreef zelfs in 1892 dat zijns inziens de uiteindelijke versie van Jesaja pas in de eerste eeuw voor Chr. tot stand was gebracht! Ook Welhausen staat bekend als een gevaarlijk criticus, die in feite na zijn dood als Schriftvervalser openbaar werd.

De Jesaja-rol uit Qumran betekende eveneens een teleurstelling voor de liberale critici die meenden dat Jesaja 40-66 niet van de hand van Jesaja maar van een veel latere profeet (aangeduid als Deutero-Jesaja) en voor een deel misschien zelfs van een Trito-Jesaja was, welke hoofdstukken dan pas later aan het boek Jesaja zouden zijn toegevoegd. Het bleek echter dat in de Jesaja-rol geen enkele scheiding was aangebracht tussen hoofdstuk 39 en 40, hoewel dat heel goed mogelijk zou zijn geweest (hoofdstuk 40 begint nota bene op de onderste regel van een kolom) en men dat ook zeer wel had mogen verwachten. Dit temeer daar zo'n scheiding wel te vinden is in de rol tussen de hoofdstukken 33 en 34, dus precies halverwege het boek. De scheiding bestaat uit drie opengelaten regels, waardoor het boek in twee gelijke delen is verdeeld die bovendien elk een eigen teksttype vertonen: of één schrijver schreef van twee verschillende voorbeelden of twee schrijvers met verschillende schrijfgewoonten waren tegelijkertijd ieder met een helft van het boek bezig (zoals kennelijk wel vaker gebeurde). Des te opvallender is het volslagen ontbreken van zo'n scheiding tussen de hoofdstukken 39 en 40. Naast de vele andere bezwaren tegen de Deutero-Jesaja-theorie is het zeker van doorslaggevend belang dat er nooit ook maar enige traditie van een Deutero-Jesaja onder de Joden heeft bestaan; integendeel, reeds het apocriefe boek Jezus Sirach (± 200 v. Chr.) schrijft in hoofdstuk 48:23-28 het héle boek aan de profeet Jesaja toe, waarbij hij uitdrukkelijk naar de hoofdstukken 40, 46 en 48 verwijst.

Hetzelfde geldt ook voor het boek Daniël en voor bepaalde Psalmen die volgens sommige tekstcritici pas in de tweede eeuw voor Chr. zouden zijn ontstaan. De 'Dode-Zeerollen' weerleggen de valse kritiek van menig theoloog.

5. Conclusie over de Masoretentekst

Deze overwegingen tonen dus opnieuw de geweldige betekenis van de Dode-Zeerollen aan. Zij weerleggen op historische grond de tekstkritiek van het Oude Testament. Onze tegenwoordige Hebreeuwse Bijbel dateert wat zijn oudste delen betreft uit de tijd van Mozes, 1470 jaar vóór de Christelijke jaartelling. Het boek Job kan van eerder datum zijn. Toch hebben we alle reden om te vertrouwen dat de bijbeltekst die wij bezitten door een wondervolle Goddelijke Voorzienigheid overeenkomst met de oorspronkelijke geschriften vertoont. We kunnen zien waarop dit vaste vertrouwen gegrond is, nl. op:

- (a) de weinige verschillen tussen de masoretische handschriften.
- (b) De bijna letterlijke overeenkomst van verreweg het grootste deel van de Septuaginta met de masoretische tekst.
- (c) De overeenkomst (in grote trekken) met de Samaritaanse Pentateuch.
- (d) De duizenden fragmenten uit de Cairo geniza.
- (e) De overweldigende bevestiging van de Hebreeuwse tekst door de Dode-Zeerollen.

Uit dit alles blijkt de angstvallig nauwgezette regels van de schriftgeleerden die de Hebreeuwse handschriften van de boekrollen kopieerden.

6. Diversiteit in tekstoverleveringen

Nu volgen enkele voorbeelden van verschillen in de tekstoverleveringen. (de afwijkingen van de Masoretische tekst zijn geursiveerd).

I. Exodus 24:9-11

In deze perikoop vertelt Mozes de ontmoeting van zichzelf, 3 priesters en zeventig oudsten van Israël met hun God. Onder Hem was als een plaveisel van saffier, een donkerblauwe kleur. Hoewel God Zichzelf vertoonde als een verterend Vuur (de heerlijkheid des Heeren was als een verterend Vuur, vers 17) liet Hij toch toe dat de vertegenwoordigers van het volk in Zijn nabijheid kwamen, zonder dat Hij Zijn hand uitstrekke om hen te verteren. Daarna hield hij een feestmaal en aten van het offer wat zij aan de Heere gebracht hadden.

De Masoretische tekst volgens de Statenvertalers:

9 Mozes *nu* en Aäron kloten opwaarts, ook Nadab en Abihu, en zeventig van de oudsten van Israël.

10 En zij zagen den God van Israël en onder Zijn voeten als een werk van saffierstenen, en als de gestaltenis des hemels in *zijn* klaarheid.

11 Doch Hij strekte Zijn hand niet tot de afgezonderden van de kinderen Israëls; maar zij aten en dronken, nadat zij God gezien hadden.

A. De Masoretische tekst die de Statenvertalers gebruikten, maar dan zo letterlijk mogelijk vertaald:

9. En Mozes klot op met Aäron, Nadab en Abihu, en zeventig van de oudsten van Israël.

10. En zij zagen de God van Israël – en onder Zijn voeten leek een plaveisel gelegd van lazuur, zo klaar als de hemel zelf -,

11. Zonder dat Hij naar de aanzienlijken van de Israëlieten Zijn hand uitstrekke. En zij aanschouwden God, en aten en dronken.

B. De Samaritanus:

9. En Mozes klot op met Aäron, Nadab en Abihu, *Eleazar en Ithamar* en zeventig van de oudsten van Israël.

10. En zij zagen de God van Israël – en onder Zijn voeten leek een plaveisel gelegd van lazuur, zo klaar als de hemel zelf -,

11a. Zonder dat Hij naar de aanzienlijken van de Israëlieten Zijn hand uitstrekke.

11b. en zij *namen met* God en aten en dronken.

C. De Septuaginta:

9. En Mozes klot op met Aäron, Nadab en Abihu en zeventig van de oudsten van Israël.

10a. Toen zagen zij *de plaats* waar de God van Israël *stond*.

10b. Is gelijk aan de Masoretische Tekst.

11. en van de verkorenen van Israël *was er niemand weg en zij verschenen op de plaats van God*, en aten en dronken.

D. Targum Onkelos:

9. En Mozes klot op met Aäron, Nadab en Abihu, en zeventig van de oudsten van Israël.

10. Toen aanschouwden zij *de heerlijkheid van* de God van Israël en *onder de troon van Zijn heerlijkheid* leek een plaveisel van edelsteen gelegd, en klaar als *de aanblik* van de hemel.

11. En onder de groten van de Israëlieten was er geen verlies. Maar zij schouwden de heerlijkheid van Jahowah en zij *verheugden zich in hun offers, die ontvangen waren*, alsof zij aten en dronken.

E. Terwijl *Aquila* de Hebreeuwse tekst letterlijk volgt, heeft *Symmachus* in vers:
10. Zij zagen *in een gezicht* de God van Israël.

F. De *Peschitta*:

Slechts twee maal heeft deze vertaling een woord afwijkend van de Masoretische tekst, o.a. het onzekere woord in vers 11: *aanzienlijken*, heeft ze vervangen door oudsten, dat in vs. 9 wordt gebruikt.

G. De *Vulgata*:

Vs. 10b wordt vertaald: ... en als de hemel, wanneer hij helder is.

In vs. 11 wordt 'aanzienlijken' vertaald met: *die waren teruggeweken*.

H. *Targum Palestinense, Neofiti*:

9. Gelijk aan de Masora, behalve dat *wijzen* i.p.v. oudsten wordt gelezen.

10. En zij zagen de heerlijkheid van de Schechinah van Jehowah; en *onder de voetbank van Zijn voeten* leek het als een plaveisel gelegd van glazuur en als een gezicht op de hemelen, *wanneer zij van wolken rein zijn*.

11. Maar tegen de *jongelingen* van de Israëlieten strekte Hij Zijn hand niet uit. En zij zagen de heerlijkheid van de Schechinah van Jehowah en zij verheugden zich over hun offers, die ontvangen waren, alsof zij aten en alsof zij dronken.

I. *Targum Jeruschalmi I* (Pseudo-Jonathan ben Uzziël):

9. En Mozes klom op met Aäron, Nadab en Abihu en zeventig van de oudsten van Israël.

10. Toen *Nadab en Abihu* hun ogen ophieven, zagen zij de heerlijkheid van de God van Israël en onder de voetbank van Zijn voeten, *die onder Zijn troon was uitgebreid*, leek het als een plaveisel van glazuur.

Herinnerend aan de slavenarbeid die de Egyptenaren de Israëlieten lieten verrichten met leem en tichels; terwijl de vrouwen het leem stampten met hun mannen was daar een meisje, zwak en zwanger; zij verloor haar foetus, en het werd in het leem gestampt. Gabriël daalde af en maakte het tot een tichel en bracht het naar boven tot de hoogste hemel en maakte er een rustplaats voor klaar onder de voetbank van de Heere der wereld; zijn glans was als het plaveisel van edelsteen, en zie als de machtige schoonheid van de hemelen wanneer zij wolkeloos helder zijn.

11. En *tot Nadab en Abihu, de schone jongemannen* zond Hij zijn plaag niet op dat uur, *maar zij werden voor hen uitgesteld tot de achtste dag, tot de inwijding, tot een bezoeking over hen*. En zij zagen de heerlijkheid van de Schechina van Jehowah *en verheugden zich over de offers, die in gunst ontvangen werden* alsof zij aten en dronken.

J. *Targum Jeruschalmi II* of Fragmenten-targum (veel ouder dan I): van vs. 9 en 11 geen weergave, blijkbaar sloot de auteur zich bij de Hebreeuwse tekst aan. In vers 10 staat:

10. Als voetbank van Zijn voeten was als een helder plaveisel van lazuur en als de verschijning van de hemelen, wanneer zij rein zijn van wolken.

II. Een ander voorbeeld: DE PROFETIE OVER JUDA, Genesis 49:10 -12.

De *Masoretische* tekst volgens de Statenvertaling:

10 De scepter zal van Juda niet wijken, noch de wetgever van tussen zijn voeten, totdat Silo komt, en Denzelven zullen de volken gehoorzaam zijn.

11 Hij bindt zijn jongen ezels aan den wijnstok, en het veulen zijner ezels aan den edelsten

wijnstok; hij wast zijn kled in den wijn, en zijn mantel in wijndruivenbloed.
12 Hij is roodachtig van ogen door den wijn, en wit van tanden door de melk.

A. De *Masoretische tekst* (zo letterlijk mogelijk vertaald):

10. De scepter zal van Juda niet wijken, noch de heerschappij tussen zijn voeten, totdat [Hebreeuws *kie*: want, wanneer] Siloh komt, en hem zullen de volken gehoorzaam zijn;
11. Hij zal zijn ezel aan de wijnstok binden en het jong van zijn ezelin aan de edelste rank, hij zal zijn kled in wijn wassen en in druivenbloed zijn gewaad.
12. Hij zal roodblinkend van ogen zijn meer dan wijn, en witter van tanden dan melk.

B. De *Samaritanus*:

10. i.p.v. voeten: *vaandels* (of afdelingen, hetgeen in het Hebreeuws een letter verschilt)
11. gebonden aan de wijnstok is zijn ezel
12. zijn ogen fonkelen. (ogen zijn het onderwerp van de zin)
Alle verschillen zijn terug te brengen op andere tekstlezingen in gebruikte handschriften.

C. *Septuaginta*.

10. i.p.v. scepter en heersersstaf vertaalt Septuaginta persoonlijk: *heerser en leider*.
10a. I.p.v. tussen zijn voeten: *uit zijn heupen*. I.p.v. Silo: *het voor hem weggelegde*.
10b. I.p.v. gehoorzaam zijn: *Hij is de verwachting der volkeren* (al deze vertalingen ook bij Theodotion).
12. Zijn ogen en zijn tanden zijn onderwerp van de zin.
Alle verschillen wijzen op het gebruik van dezelfde tekst, maar op verschil van opvatting en (of) lezing ervan.

D. *Aquila en Symmachus* (en Theodotion):

- 10a. A vertaalt: scepter en bevelvoerder
10b. hij zal de band (sustema) zijn der volken.
12. zijn ogen zijn fel...
10a. Symmachus vertaalt: macht
voor Theodotion zie: Septuaginta.

E. *Peschitta*:

10. Silo wordt vertaald: *degene aan wie het toebehoort; en de volken verwachten hem* (vgl. Septuagint);
12. evenals in Samaritanus, Septuaginta, Aquila: zijn ogen en zijn tanden onderwerp van de zin.

F. *Vulgata*:

- 10a. scepter en heerser; evenals in Septuagint: *van zijn heupen*.
10b. Silo wordt vertaald door: *die gezonden moet worden*;
aan het slot: *en hij zal zijn de verwachting der volken* (zie Septuagint en Peschitta).
11a. mijn zoon i.p.v. het jong van ...
12. zijn ogen en zijn tanden onderwerp van de zin.

De Targum vertaalt verklarend en past vers 11 en 12 regelrecht toe op de Messias:

G. *Targum Onkelos*:

10. Nooit zal een heerser wijken uit het huis van Juda, noch een schrijver (schriftgeleerde) van zijn kindskinderen, totdat de Messias komt, aan wie het Koninkrijk toebehoort, en hem zullen de volken gehoorzamen.

11. Israël zal zijn stad omgeven, het volk zal mijn tempel bouwen, de rechtvaardigen zullen overal rondom hem zijn; en van prachtig purper zal zijn kleed zijn, zijn gewaad van de fijnste wol van schitterend bonte kleuren.

12. Zijn bergen zullen rood zijn van wijngaarden, zijn persen zullen overstromen van wijn; zijn dalen zullen wit zijn van koren en van kudde kleinvee.

H. Neofiti:

10. Koningen zullen niet ophouden voor die van het huis van Juda zijn, noch ook schrijvers (schriftgeleerden), die de wet leren, voor zijn kindskinderen, tot de tijd dat koning Messias komt, aan wie het Koninkrijk toebehoort; en hem zullen alle koninkrijken gehoorzamen.

11. Hoe schoon is Koning Messias, die in de toekomst zal opstaan, van degenen, die het huis van Juda zijn; Hij gordt Zijn lendenen en gaat uit ten strijde tegen Zijn vijanden en doodt koningen, benevens heersers, en maakt de bergen rood van het bloed van hun gesneuvelden en de dalen wit van het vet van hun mannen; Zijn klederen gewenteld in het bloed, zodat hij lijkt op een druiventreder.

12. Hoe schoon zijn de ogen van koning Messias, meer dan reine wijn, opdat Hij daarmee niet zie het ontdekken van de naaktheid, het vergieten van onschuldig bloed. Zijn tanden zijn zuiverder dan melk, opdat hij daarmee geen dingen eet, waaraan gewelddaad is gepleegd of die geroofd zijn. De bergen zullen rood worden van zijn wijnranken en de persen van wijn en de heuvels wit van de veelheid van koren en van de kudde kleinvee.

I. Jeruschalmi I:

10. Niet zullen ophouden koningen en heersers van het huis van Juda, en schrijvers, die de wet leren aan zijn nageslacht, tot de tijd dat de koning Messias komt, de jongste van Zijn zonen, en om Zijnentwil zullen de volken verdwijnen.

11a. is praktisch gelijk aan Neofiti en Jeruschalmi II.

11b. Jer. I heeft: Hij daalt af en ordent de (strijd)orden; en er is geen koning en heerser, die voor Hem bestaat.

11c. Jer. I: en maakt de dalen wit van het vet van hun mannen.

12. eerste deel hetzelfde als Neofiti; slotzin iets anders: Zo zullen zijn bergen rood worden, en zijn persen van wijn, en Zijn heuvels zullen wit worden van de oogstopbrengst en de stallingen van het kleinvee.

J. Jeruschalmi II:

10. praktisch gelijk aan Neofiti (of omgekeerd); alleen als plus: (koninkrijken) der aarde;

11. gelijk aan Neofiti;

12. ook bijna gelijk, behalve het slot; hier wordt gelezen: Zijn tanden zijn ervaren overeenkomstig de wet om daarmee niet te eten waaraan geweld is gedaan of die gestolen zijn. Zijn bergen zullen rood zijn van wijnranken en zijn persen van Zijn wijn en Zijn bergen wit van de veelheid van koren en van kudde kleinvee.

De Vijf boeken van Mozes vertaald door S. I. Mulder, te Amsterdam, 1871:

10. De scepter zal niet van Juda wijken, noch de wetgever van zijn nakomelingschap, totdat [Juda] naar Silo komt en volken zich tot hem verzamelen.

11. Hij bindt aan den wijnstok zijn veulen, en aan de edelste rank het jong zijner ezelin; hij wast zijn kleed in wijn, zijn gewaad in druivenbloed.

12. Rood van ogen door den wijn, wit van tanden door de melk.

Mulder vermeldt in de voorrede van zijn vertaling enkele bijzondere handschriften die hij geraadpleegd heeft.

Een wordt genoemd Mauritaanse-Arabische editie van de Pentateuch. Vervaardigd door een Moorse Israëliet, (Ethiopiër) in de 13^e eeuw met rabbijnse lettertekens en punten voor de klinkers. (klinkstippen) Dit zeldzaam exemplaar werd door de beroemde Josef Justus Scaliger uit het Midden Oosten naar Leiden gebracht. Daar gaf hij het als geschenk aan de Hogeschool. Deze hoogleraar bestudeerde de Talmoed met de Joden. De hogeschool te Leiden kwam in het bezit van meerdere handschriften die de hoogleraar Erpenius vanuit het Oosten en Italië meebracht. Mulder spreekt ook over de Statenvertaling. Deze werd vervaardigd door Joh. Bogerman, Guil. Baudart en G. Bucerus. Men zegt dat zij in hun arbeid door de geleerde *Opperrabijn R. Menassé Ben Israël*, een vriend van Hugo de Groot en Casper Barlaeus, die in het jaar 1630 zijn verbeterde Spaanse vertaling van de Heilige Schrift uitgegeven heeft, meermalen ondersteund zijn geworden.

Mulder vervolgt:

“Hamersveld in het begin van de 19e eeuw en Van der Palm in 1818 hebben een nieuwe vertaling uitgegeven. Elk onbevooroordeelde zal hun verdiensten erkennen. Maar zij hebben zich nimmer gebonden geacht aan hetgeen de Israëliet niet uit het oog mag verliezen: de Masora, of bepaling van letters, klankstippen en toontekens; de vastgestelde betekenis van sommige verzen of afgeleide wetten en geboden; de vertaling van gezaghebbende Targumim en overeenstemmende verklaringen van beroemde Israëlitische taal- en letterkundigen. Dit alles beperkt de weg van Israëlitische overzetteren. ... Er is tot nu toe bij de onderscheiden Bijbelvertalingen niets zo zeer verwaarloosd dan de spelling van de eigennamen.”

Omdat zij die Nederlandse klanken gewend zijn Hebreeuws aanstotelijk vinden, gebruikte Muller toch de namen zoals ze geschreven worden in de Statenvertaling.

Muller besteedt ook aandacht aan de vertaling van het woord יהוה JHWH.

“Omdat de ware uitspraak verloren is moeten we de oudste verklaarders en vertalers hierover raadplegen. In de Talmoed en de Midras wordt het woord JHWH verklaard zoals Exodus 3:14: *"Hij Die is, was, en namaals zijn zal"*. Óf: "Ik die thans voorzie, zal ook namaals voorzien". Deze verklaring is taalkundig juist, als zijnde de Tetragram samengesteld van: יהיה Hij was, Hij is, Hij zal zijn. Dit zijn de drie hoofdtijden van het enige verbum substantivum dat in het Hebreeuws bestaat. Dit werkwoord betekend niet alleen *zijn*, maar ook *wezen*, of *worden*.

Tevergeefs hebben beroemde rabbijnen geprobeerd om een evenveel omvattend woord in de Arabische taal te vinden. Nog minder kan zulks in de Westerse taal plaats grijpen. Er blijft niets anders over dan de heilige Naam naar een van de eigenschappen Gods uit te drukken. De grote Mendelsohn, het voetspoor van de geachtste Israëlitische vertalers volgend, heeft de Tetragram vertaald met EEUWIGE.”

(Vergelijk met de Franse Bijbel: l' Eternel = de Eeuwige)

7. Conclusie van de diverse teksoverleveringen

De studie van de verschillende uitgaven en vertalingen heeft ook betekenis voor de juiste betekenis van Hebreeuwse woorden. De vertalingen van bepaalde woorden in de Septuaginta of in de Targum Onkelos kunnen zeer waardevol zijn. Degenen die deze teksten samenstelden, stonden nog vrij dicht bij het oud-Hebreeuws taalgebruik. Deze vertalers kunnen nog een redelijke kennis gehad hebben van de mondelinge overlevering aangaande de uitspraak en de betekenis van bepaalde Hebreeuwse gezegden. Dit sluit echter niet in, dat hun vertalingen zó gezaghebbend zijn, dat zij altijd als het laatste woord moeten worden beschouwd, zoals reeds blijkt uit hun onderlinge verschillen.

In de laatste helft van de 20^e eeuw is de kennis van oude semitische talen en dialecten behoorlijk toegenomen. Vooral na de oprichting van de Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem is de kennis van oud Hebreeuws vermeerderd. Er zijn nu meer mogelijkheden om oude teksten te verstaan en te interpreteren, dan in de tijd van de Reformatie. Met name is de kennis van het Hebreeuws in aanzienlijke mate toegenomen in vergelijking met de tijd toen de Statenvertalers hun werk deden.

Heel regelmatig komen wij in de *Kanttekeningen* de opmerking tegen dat het Hebreeuwse woord ook een andere vertaling kan hebben dan in de Bijbel is opgenomen. Dat maakt o.a. de kanttekeningen zo waardevol. De Statenvertalers waren wijs genoeg om ruimte te laten voor verbeteringen.

De belangrijkste vraag in verband met de vergelijkende studie van de verschillende tekstoverleveringen is, *in hoever de Masoretische tekst de juiste of de oorspronkelijke is?*

Die vraag is niet zonder meer te beantwoorden, in elk geval veel minder direct dan vroegere generaties dat wel meenden. Naarmate meer tekstmateriaal ter vergelijking van de Hebreeuwse standaardtekst voor de dag kwam, is men voorzichtiger geworden, om *de textus receptus* te corrigeren. Men is nu meer geneigd om de verschillende teksttradities naast elkaar te laten bestaan. Een voornaam Godgeleerde en Bijbeluitlegger als Dr. John Owen, vermeldt in zijn tekstverklaringen regelmatig de diverse Hebreeuwse teksten die in zijn tijd voorhanden waren, maar doet geen poging om deze te reconstrueren tot een zogenaamde oertekst.

Het belangrijkste gevolg van deze ontwikkeling is, dat men nu meer ernst maakt met de erkenning van de mogelijkheid van het bestaan van verschillende tekstoverleveringen naast elkaar, in het bijzonder in de vóór-Masoretische tijd (dus vóór 70-100 ná Christus). De Bijbel zelf geeft de mogelijkheid van meer dan één lezing open te houden. Vergelijk bijvoorbeeld 2 Samuël 22 en Psalm 18 en meer dergelijke parallele teksten. Dan zal men tot de conclusie komen dat een keuze voor de ene of de andere lezing niet altijd kan worden gedaan. Vergelijken we echter de profetie van Nathan in 2 Samuël 7 en 1 Kronieken 17, dan kunnen we een voorzichtige conclusie trekken dat er twee verschillende schrijvers geweest zijn, waarvan de tweede (misschien Ezra) een Hebreeuwse tekst voor handen had die hij niet durfde aanpassen aan 2 Samuël 7. We moeten ons wel realiseren dat tussen David en Ezra er ca. 600 jaar verschil lagen.

De Hebreeuwse Bijbelteksten zijn door de ene recensie na de andere heengegaan; elk van de geschriften zal daarbij een eigen geschiedenis hebben gehad.

De Talmud e.a. Joodse geschriften verhalen, *"dat de tekst van het Oude Testament als geheel werd vastgesteld op grond van een keuze van Joodse geleerden uit drie tekstoverleveringen, die blijkbaar als standaardteksten in de Tempel bewaard werden. Zij kozen bij verschillen van lezingen die versie die door de meeste (dus twee van de drie) werd gesteund"*. Op deze wijze werden dus minder bekende teksttradities onderdrukt. Verschillende van deze hebben zich echter ook na de tekstcodificatie van het eind der eerste eeuw nog lang kunnen handhaven.

Maar al werden varianten ook steeds meer weggewerkt, nog lang was er verschil van lezing der teksten mogelijk, omdat slechts de consonantentekst (de medeklinkers) werd vastgesteld. Wat de volledige lezing met alle klinkers betreft, bleef er dus nog verschil van inzicht mogelijk: de consonanten konden immers meermalen op verschillende wijze gelezen worden. In de mondelinge overlevering van de wijze van lezen bleven verschillen bestaan. Deze zijn nog steeds terug te vinden, zelfs in de Masoretische tekst, in ongewoon gevocaliseerde woorden. Als de Masoreten een tekst anders wilden uitspreken dan de consonantentekst aangaf, lieten zij uit eerbied voor de geschreven tekst, deze laatste wel staan, maar vocaliseerden hem zodanig dat de lezer hun versie of lezing moest volgen.

Interessant in dit verband is de overlevering van sommige oude Joodse geleerden en Bijbelhandschriften waaruit blijkt, dat de schriftgeleerden op achttien plaatsen de tekst op exegetische gronden hebben verbeterd (de zg. tikkune soferim; correcties van schriftgeleerden). Zoals we al opgemerkt hebben, in Genesis 18:22 staat: *Abraham stond voor het aangezicht van JHWH*. In oud Hebreeuwse teksten stond het omgekeerde: *JHWH stond voor het aangezicht van Abraham*.

Naast deze opzettelijke tekstwijzigingen zijn er in de loop der eeuwen ook allerlei vergissingen ingeslopen, dwz. 'technische' fouten gemaakt bij het overschrijven. Woorden werden verkeerde gelezen of verstaan. Letters werden eenmaal i.p.v. tweemaal geschreven of omgekeerd (haplo- en dittographie). Soms werden letters verwisseld bijv. j en w, r en d, die in het Hebreeuws veel op elkaar lijken. Mogelijk gaan sommige fouten op heel oude tijden terug, toen nog het oud-Hebreeuwse schrift werd gebruikt, waarin bijv. b en r, h en ch alsmede m en n veel van elkaar weg hebben. Soms werden bepaalde passages tweemaal overgeschreven (vgl. Jer. 2:17c-18a).

Niemand moet zich verwonderen dat er zulke schrijffouten gemaakt werden. Als gedrukte bijbels al honderden fouten bevatten na een tiental oplagen, is dan de kans bij schrijffletters niet veel groter dan bij drukken?

Hoe het ook zij, *wij bezitten dus ongetwijfeld een uiterst nauwkeurige tekst van het Oude Testament*. Hoewel de verschillen tussen de masoretische tekst, de Targums, de Samaritaanse Pentateuch en de Septuaginta, op het eerste gezicht soms vrij groot kunnen zijn, hebben deze vrijwel nooit invloed op de algemene betekenis van een bijbeltekst. Niettemin wensen de tekstdeskundigen dat zij in een aantal gevallen beter zouden kunnen bepalen uit welke van de onderscheiden lezingen zij een keus hadden te maken, om de eerste originele tekst onfeilbaar vast te kunnen stellen.

Hoofdstuk 10

TEKSTSTRUCTUUR

Wetenschappers en theologen bestuderen steeds meer de zgn. tekststructuur. Men spreekt van een concentrische structuur volgens het patroon A-B-C-B-A. De kern van een pericoop of tekstgedeelten staat dan exact in het midden. Bijvoorbeeld in Psalm 23. In het Hebreeuws springt de middelste zin eruit. Het zijn 3 woorden, ci atach emaadie; die vertaald worden: *want Gij zijt met mij*.

Prof. C. J. LABUSCHANGE heeft hierover een interessante studie gedaan. *Vertellen met getallen. Functie en symboliek van getallen in de bijbelse oudheid*.

Aan dit boek ontleven we onderstaande uitleg.

De overleveraars van de Hebreeuwse bijbeltekst telden woorden!

Wie enigszins bekend is met de Hebreeuwse Bijbel, de tekst van het Oude Testament in de oorspronkelijke taal, zal weten dat degenen, die verantwoordelijk waren voor de overlevering van de tekst, de zogenoemde Masoreten, 'overleveraars', van ieder bijbelboek de verzen, woorden en letters geteld hebben. Daarnaast hebben ze ook steeds nauwkeurig uitgezocht waar *het mathematische centrum* van zo'n boek te vinden is. Verder hebben ze ervoor gezorgd dat de spaties in de tekst, die aangeven hoe de tekst ingedeeld is in grotere en kleinere literaire eenheden, behouden bleven. Daarbij hebben ze ook de seders en de parasjen, of 'leesperikopen', aangeduid, en wel volgens twee systemen, het Palestijnse en het Babylonische. De seders van ieder boek werden nauwkeurig genummerd.

In de marge van de tekst hebben ze bovendien een soort statistiek bijgehouden van het aantal keren dat een belangrijk of moeilijk woord, of begrip, in het desbetreffende boek voorkomt. Deze statistische gegevens zijn weliswaar onvolledig en soms gebrekkig, maar ze bevatten nochtans interessante informatie. Ze laten in ieder geval zien dat de Masoreten het belangrijk vonden aandacht te schenken aan de frequentie waarmee bepaalde woorden en uitdrukkingen voorkomen.

Het resultaat van deze tellingen en opgaven hebben de Masoreten onderaan, of in de marge van de tekst van het desbetreffende boek opgetekend. We treffen ze aan in Codex B 19A, algemeen bekend als de Codex Leningradensis, het oudste volledige Hebreeuwse *handschrift* dat de boeken van het Oude Testament bevat, uit het jaar 1008. Dit beroemde manuscript bevindt zich in Sint Petersburg, het voormalige Leningrad.

In moderne *gedrukte* uitgaven van deze bijbeltekst, zoals de Biblia Hebraica Stuttgartensia, uitgegeven door het Deutsche Bibelgesellschaft, die op dit oude manuscript is gebaseerd, worden deze tellingen eveneens afgedrukt.

Zo kunnen we onderaan de laatste bladzijde van het boek Genesis in het Hebreeuws het volgende lezen:

Som der verzen van het boek: eenduizendvijfhonderdvierendertig 1534
en zijn midden: we'al charbeka tichyèh.

De som van de verzen, 1534, is een veelvoud van het bijzonder heilige getal 26, de getalwaarde van de Godsnaam YHWH: 59×26 .

Bovenstaande drie Hebreeuwse woorden zijn de beginwoorden van het vers, dat het mathematische centrum of midden van Genesis vormt. Het betreft hoofdstuk 27 vers 40, waar Izak tegen zijn zoon Ezau zegt: 'En op uw zwaard zult gij leven'. Met '*mathematisch centrum*' wordt bedoeld dat er *precies evenveel verzen vóór en na dit centrum staan*.

Om een indruk te krijgen van de statistische opgaven, gaan we naar Genesis 1 in de Hebreeuwse Bijbel kijken. Boven het eerste woord, *beresjit*, 'in den beginne', staat een cirkeltje dat naar een opmerking in de marge verwijst. Daar staat het getal 5, waarmee gezegd wordt dat het woord vijf keer voorkomt. Bovenaan tussen de volgende twee woorden, *barg èlohim*, 'schiep God', staat weer zo'n cirkeltje en in de marge lezen we dat de *term drie keer voorkomt*. Het cirkeltje in vers 3, boven de woorden *wayomèr Elohim*, 'en God zei', verwijst naar de opgave in de marge dat deze uitdrukking vijfentwintig keer in Genesis voorkomt. Men vond deze typische introductieformule tot de diverse Goddelijke redes kennelijk zo belangrijk dat er statistische gegevens over verstrekt moesten worden.

We keren terug naar de tellingen onderaan de bijbelboeken.

In het geval van het boek Genesis - en dat geldt ook voor Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium - wordt de som van de woorden en de letters niet vermeld, omdat het totale aantal woorden en letters van de hele Thora (in strikte zin de Pentateuch) aan het eind van het laatste boek ervan, Deuteronomium, wordt opgegeven. Daar vinden we de volgende gegevens:

Som der *verzen* van de Thora: 5.845 Som der *woorden* van de Thora: 79.856 Som der *letters* van de Thora: 400.945

Deze getallen vallen op, omdat de eerste twee beide door 7 deelbaar zijn, terwijl het laatste door 17 deelbaar is, het andere bijzonder heilige getal, dat evenals 26 de Godsnaam YHWH vertegenwoordigt.

Een mathematisch centrum of midden werd gesignaleerd.

Zoals bij Genesis, wordt ook onderaan de andere boeken van *de Pentateuch*, en op de desbetreffende plaats in de tekst, het middelste vers aangegeven. Zo staat het middelste vers van het boek Exodus in hoofdstuk 22:27, dat van Leviticus in hoofdstuk 15:7, van Numeri in hoofdstuk 17:20 (in meeste vertalingen vers 5) en dat van het boek Deuteronomium in hoofdstuk 17:10.

Het mathematische centrum van *de Thora*, wat de verzen, woorden en letters betreft, wordt weliswaar niet aan het einde van de Pentateuch vermeld, maar dat staat wel aangegeven bij de desbetreffende plaatsen in de tekst. Het middelste vers van de Thora is Lev. 8:8, 'Daarna deed hij (Mozes) hem (Aäron) het borstschild aan en legde in het borstschild de Urim en de Tummim'.

Het mathematische centrum van de woorden in de Thora zijn de twee woorden *darosj darasj*, 'hij (Mozes) zocht ijverig', in Lev. 10:16.

De middelste letter wordt bij Lev. 11:42 aangegeven, waar de o van het woord *gachon*, 'buik', in Codex Leningradensis groter dan de andere letters is geschreven.

Ook van de andere boeken van de Hebreeuwse Bijbel wordt het aantal verzen vermeld en het midden van het desbetreffende boek gesignaleerd.

Ik beperk me daarom tot het trekken van de volgende conclusie op basis van de hierboven gesignaleerde verschijnselen. Uit het feit dat de overleveraars van de tekst verzen, woorden en letters hebben nageteld, en diverse *mathematische centra* hebben gesignaleerd, kunnen we twee belangrijke principes afleiden:

- a) dat er nauwkeurig geteld werd, omdat getallen iets met de tekst te maken hebben,
- b) dat men het kennelijk belangrijk vond het centrum van een tekst te signaleren.

Wat heeft dit allemaal te betekenen?

De verklaring, die bijbelwetenschappers steeds aan dit eigenaardige verschijnsel hebben gegeven, is dat het tellen een middel was om, bij het maken van nieuwe kopieën van de tekst, te controleren of de tekst correct was overgeschreven:

Wie hier echter even over doordent zal al gauw gaan beseffen dat dit alleen tot op zekere hoogte waar is, namelijk dat het tellen alleen kon waarborgen dat het woordbestand, het totale aantal woorden van de tekst, ongewijzigd bleef. Het tellen op zich kan niet garanderen dat de tekst correct is overgeleverd, want ook al zou het aantal verzen en woorden kloppen, dan kunnen er bij het „verschrijven toch nog vele andere fouten gemaakt worden. Zo kunnen woorden verkeerd gespeld of van plaats verwisseld zijn, en kan op de ene plaats een woord weggevallen en op een andere plaats weer een woord toegevoegd zijn, zonder dat het aantal woorden verandert. Er moet daarom een andere verklaring voor het tellen gegeven worden.

Voor het signaleren van het centrum van een tekst – het andere eigenaardige verschijnsel rond de overlevering van de Hebreeuwse bijbeltekst door de Masoreten – heeft zover mij bekend niemand nog een verklaring gegeven. Men wist er kennelijk geen raad mee.

Beide eigenaardigheden, zowel het tellen van woorden, als het bepalen van het centrum, kunnen nu bevredigend verklaard worden op basis van de ontdekking van het feit dat de bijbelse geschriften *getalscomposities* zijn. Het tellen van verzen en woorden (en misschien ook letters) was in de bijbelse oudheid een belangrijke verrichting bij de vormgeving van teksten. Een veel gebruikte techniek was daarbij, zoals we verderop zullen zien, om de tekst zo te structureren dat de essentie ervan, of het voornaamste element erin, precies in het midden kwam te staan.

Wie na de vaststelling van de eindtekst zo'n tekst kopieerde, moest ervoor zorgen dat *de numerieke aspecten* ervan intact werden bewaard, anders zou de structuur van de tekst, en daarmee ook zijn midden, verstoord worden en zou de symbolische verdieping ervan verloren gaan. Bij de overlevering van de bijbeltekst had het tellen daarom aanvankelijk ten doel de numerieke aspecten van de tekst nauwkeurig door te geven.

In de loop van de tijd is de hooggespecialiseerde vakkennis betreffende het componeren van de teksten langzamerhand echter verloren gegaan. We moeten niet vergeten dat we te maken hebben met *een esoterisch schrijversgeheim*. (Dat wil zeggen, een verborgenheid die de Bijbelschrijvers onder inspiratie van de Geest beschreven hebben.) Omdat deze vakkennis alleen in een kleine kring van ingewijden bekend was, was de overlevering ervan een zeer kwetsbare zaak. We hoeven alleen maar te denken aan de vele vervolgingen waaraan Joden door de eeuwen heen blootstonden.

Het is daarom niet verwonderlijk dat de exacte kennis van de *esoterische bijbelse compositiekunst* verloren is gegaan en dat men er alleen nog maar vage herinneringen aan heeft overgehouden.

Daarom is het tellen bij de overlevering van de teksten later alleen nog gebruikt als middel om het woordbestand van de bijbeltekst correct door te geven.

Vanouds bekende getalscomposities: alfabetische gedichten

Er zijn enige teksten in het Oude Testament, die in het oog springende getalscomposities zijn, namelijk de zogenoemde alfabetische gedichten. Zo'n gedicht is in zijn eenvoudigste vorm zo gestructureerd dat het, in overeenstemming met het aantal letters van het Hebreeuwse alfabet, 22 regels of verzen bevat. Daarbij begint het eerste woord van de eerste regel met een '*alef*', de eerste letter van het alfabet, terwijl ieder eerste woord van de volgende regels begint met de daaropvolgende letters, eindigend bij de *taw*, de laatste letter. Deze 22 regels zijn bovendien verdeeld over een bepaald aantal verzen dat kan variëren.

Een fraai voorbeeld hiervan zijn Psalm 111 en 112, twee gedichten die ook inhoudelijk bij elkaar horen. Ze dragen beide het opschrift Hallelu-Jah. Beide bestaan uit 22 regels, verdeeld over 10 verzen, op zo'n wijze dat de eerste 8 verzen ieder twee regels bevatten, terwijl de verzen 9 en 10 ieder drie regels hebben. Psalm 111 bestaat uit 72 (6x12) woorden en Psalm 112 uit 77 (7x11) woorden. Ieder vers is zo geconstrueerd dat het door de zogenoemde versdeler wordt verdeeld in twee helften, iets dat in het hele Oude Testament voorkomt. Tellen we het aantal woorden vóór en na de versdeler, dan krijgen we de volgende verhoudingen:

Psalm 111; 41 + 31 = 72.

Psalm 112; 44 + 33 = 77.

Totaal 85 + 64 = 149.

Hieruit blijkt dat het totale aantal woorden vóór de versdeler een veelvoud van 17 is: 85 = 5x17. In Psalm 112 met zijn 77 woorden is het aantal woorden zowel vóór als na de versdeler een veelvoud van 11 (4x11 en 3x11).

Het totale woordbestand van deze tweeling-psalmen, inclusief de 4 woorden van de opschriften, is 153 (9x17), het driehoeksgetal van het Godsnaam-getal 17, of wel de som van de getallen 1 tot en niet 17 (1 + 2 + 3 + 4... + 17 = 153). We zullen dit bijzondere getal vaker aantreffen. Velen van ons kennen dit getal (153) ongetwijfeld als het *aantal vissen* door de discipelen van Jezus gevangen in het verhaal van de wonderbaarlijke visvangst (zie Joh. 21:11). Het heeft daar ongetwijfeld een symbolische betekenis, die naar de gemeente verwijst, en kan het beste verklaard worden als de getalwaarde van de Hebreeuwse woorden *benê ha' èlohim*, 'de kinderen van God'.

Wie deze twee prachtige psalmen in een vertaling leest zal niet merken dat er een *strakke vorm* schuilgaat achter de woorden van de tekst. Wie de Hebreeuwse tekst ter hand neemt ziet meteen wat er aan de hand is. Ook dan zal geconstateerd moeten worden dat de strakke vorm de tekst geenszins verwingt, maar er eerder een extra dynamiek en vaart aan verleent. Dat is iets dat helaas niet in een vertaling overgebracht kan worden zonder de tekst gekunsteld te laten overkomen. Het gaat om een vorm die eigen is aan de oorspronkelijke taal.

Deze vorm geeft niet alleen structuur aan de inhoud, maar had ook een praktische functie als geheugensteun om zo'n gedicht van buiten te leren en gemakkelijk te reciteren. Dat een dergelijke vorm ook een symbolische betekenis had, ter verdieping van de inhoud van de tekst, moeten we wel aannemen. Alleen weten we de precieze betekenis daarvan niet meer. Waarschijnlijk wilde men daarmee de totaliteit tot uitdrukking brengen: alle letters van het alfabet worden systematisch op de rij af in dienst genomen om wat hier gezegd wordt onder woorden te brengen. Men trok als het ware alle registers open.

Een ander voorbeeld van een alfabetisch gedicht is Psalm 37, een psalm die inhoudelijk veel overkomsten vertoont met 111 en 112. Daarnaast noemen we ook het beroemde slotgedicht in het boek Spreuken, hoofdstuk 31:10-31, waarin de lof van de Godvrezende vrouw wordt bezongen.

Het alfabetische gedicht in zijn meest uitgebreide vorm treffen we aan in Psalm 119. Het zou ons te ver voeren op alle numerieke aspecten van dit merkwaardige gedicht in te gaan. Daarom wil ik volstaan met het signaleren van enkele opvallende verschijnselen. Dit indrukwekkende dichtwerk bestaat uit 176 verzen, verdeeld over 22 perikopen van 8 verzen elk. Dat betekent dat de dichter in dit geval, boven en behalve de normale 22 regels die de letters van het alfabet volgen, er bij iedere regel telkens 7 extra verzen heeft bijgemaakt! De 154 (7x22) extra verzen functioneren dus als een superadditum, 'iets dat boven het normale wordt toegevoegd'. De bedoeling ervan is kennelijk om de lof van de Thora op een uitbundige wijze te bezingen. Men trok niet alleen alle registers open, maar deed dat zevenvoudig! Het getal 7, het getal van de volheid, zoals verderop uitgelegd zal worden, wordt aldus gebruikt om de extreme volheid mee uit te drukken.

Het boek Klaagliederen als alfabetische getalscompositie

Het getal 154 als het product van het getal der volheid, 7, en het getal der totaliteit, 22, treffen we ook aan in het boekje Klaagliederen, dat we nu als laatste voorbeeld van een evidente getalcompositie in ogenschouw gaan nemen. Dit fascinerende geschrift is in zijn geheel gestructureerd door de 22 letters van het alfabet. Het bestaat uit 5 hoofdstukken, waarbij hoofdstuk 3 in *het mathematische centrum* staat, iets dat geaccentueerd wordt door zijn grote omvang.

De hoofdstukken 1 en 2, alsmede 4 en 5, bevatten namelijk ieder 22 verzen, terwijl hoofdstuk 3 er 66 (3x22) heeft. Dat komt omdat in dit hoofdstuk telkens drie versregels aan iedere letter van het alfabet zijn gewijd. Dat brengt het totale aantal verzen op 154, ofwel 7 x 22. Met dit getal wordt kennelijk symbolisch tot uitdrukking gebracht de volheid en de totaliteit van de smart en het leed van het volk Israël, en de weeklacht erover. Hier trok de schrijver alle registers zevenvoudig open om de diepte en de breedte van *die smartelijke situatie* onder woorden te brengen.

Niet voor niets staat hoofdstuk 3 in het centrum, want daar bevindt zich het beslissende keerpunt in het gedicht. De situatie van leed en lijden wordt geïndividualiseerd en daarmee kleinschaliger gemaakt en gerelativeerd. Het epicentrum van dit keerpunt bevindt zich in het 21 verzen tellend middengedeelte van het hoofdstuk, namelijk in de verzen 22-42, waarin we trouwens ook het *mathematische centrum* van het boekje aantreffen, tussen vers 33 en vs. 34.

In dit middengedeelte, het hart van het boek, staat het belangrijkste, het centrale moment, de essentie van de boodschap van Klaagliederen. In deze 21 verzen, die aan 7 letters van het alfabet gewijd zijn, wordt expliciet de hoop onder woorden gebracht en nadrukkelijk gewezen op de barmhartigheid en de trouw van God, in Wiens hand alle dingen zijn. Tegelijkertijd wordt Israël opgeroepen niet in het geklaag over de ellende te blijven steken, maar ook over de eigen zonde te klagen, de hand in eigen boezem te steken en zich tot God te bekeren.

Ik volsta met enkele opmerkingen. In hoofdstuk 1 wordt de normale orde van de letters van het alfabet gevolgd. In hoofdstukken 2, 3 en 4 daarentegen worden de zestiende en zeventiende letter omgewisseld. Dat kan geen toeval zijn en moet daarom als een bewust aangebrachte variatie beschouwd worden. De betekenis daarvan ontgaat ons echter vooralsnog, maar het zou best kunnen zijn dat we te maken hebben met een gecodeerde boodschap in de tekst. Zo'n boodschap in codevorm treffen we aan in het slothoofdstuk van Klaagliederen. Daar wordt, eigenaardig genoeg, alleen vastgehouden aan het geijkte aantal verzen, terwijl het kenmerkende compositieprincipe van het alfabetische gedicht wordt losgelaten. In plaats daarvan wordt het principe van het *acrostichon* toegepast, een techniek waarbij de tekst zo gestructureerd wordt dat *de beginletters van iedere versregel een naam, een woord of een zinsnede vormen*. Een bekend voorbeeld van een *acrostichon* in de Nederlandse literatuur is het Wilhelmus.

We kunnen het *acrostichon* in dit slothoofdstuk helaas niet helemaal ontcijferen. Enkele woorden zijn echter wel duidelijk, namelijk het eerste en het laatste woord. De beginletters van

de 26 woorden tellende eerste vier versregels laat het woord *zonim*, 'afvalligen' tevoorschijn komen. De laatste vier versregels, met hun 28 woorden, laat het woord *èlohèka*, 'uw God' zien.

In tegenstelling tot de voorafgaande hoofdstukken wordt God in dit hoofdstuk direct aangesproken, want het bevat een bede om redding. In de eerste vier versregels wordt de 'afvalligheid' van het volk beleden. In de daaropvolgende 14 verzen (5-18) worden de gevolgen van deze afvalligheid gememoreerd. De laatste vier versregels brengen een dringend tot God gericht appel om de relatie met zijn volk te herstellen. Met het daar voorkomende acrostichon, 'uw God', wordt Israël eraan herinnerd dat God YHWH nog steeds, ondanks alle afvalligheid van het volk, zijn God is.

De functie van het acrostichon is om de inhoud van de tekst kracht bij te zetten. Zo onderstreept het woord 'afvalligen' aan het begin de belijdenis van Israëls afvalligheid van zijn God, terwijl de zinsnede 'uw God' de slotbede versterkt. Maar er zit ongetwijfeld ook nog een boodschap achter verscholen, die we helaas nog niet kunnen achterhalen.

De symbolische betekenis van 17 en 26 in de getalscompositie

In de Joodse traditie is de getalscompositie weliswaar haast vergeten, maar toch nog wel bekend gegeven was, dat er in de bijbeltekst iets met getallen aan de hand is. De ontdekkingen de betekenis daarvan zijn in alle opzichten baanbrekend onderzoek voor deze soort bijbelwetenschap. De getallen 17 en 26 vertegenwoordigen in de Joodse traditie de getalwaarde van de Godsnaam YHWH. Ik noem ze voor het gemak de Godsnaam-getallen. De getalwaarde van woorden of namen berust op het beginsel dat de letters van het alfabet een waarde hebben en dat ze daarom aan een woord of naam een getalwaarde kunnen verlenen. Dit verschijnsel staat bekend als *gematrie*, of *gematria*.

De waarden, die de letters van de Godsnaam krachtens hun plaats in het alfabet hebben, zijn: Y=10; H=5; W=6 en H=5, samen **26**. De som van deze getallen is de 'normale telling'. Men kent in de Joodse traditie echter ook de zogenoemde 'kleine telling', waarbij de som van de cijfers wordt berekend: $1+0+5+6+5 = 17$.

Het is niet bekend wat het verschil is tussen deze twee Godsnaam-getallen wat hun functie en betekenis betreft. Dat is iets, waarop toekomstig onderzoek een antwoord zal moeten geven. Vooralsnog kunnen we alleen constateren dat beide getallen massaal voorkomen in de Pentateuch, met name, doch niet uitsluitend, in verband met het spreken van God. Anders gezegd, de Pentateuch is een door de Godsnaam-getallen beheerste getalscompositie.

De Naam van God 'in de tekst geweven'

Voor de verklaring van dit intrigerende verschijnsel moeten we bij de Joodse traditie te rade gaan. Van daaruit wordt een verrassend licht geworpen op de relatie tussen de Naam van God en de tekst van de Thora. De Joodse overlevering spreekt erover dat de Thora zo samengesteld is dat de Naam van God er als het ware 'ingeweven is als in een stuk materiaal'.

Deze gedachte is vermoedelijk voor de eerste keer expliciet zo geformuleerd in de 13de eeuw door de Spaanse Joodse geleerde Gikatilla.⁸

Dit betekent zeker niet dat deze gedachte pas in de middeleeuwen is ontstaan, want we hebben ongetwijfeld met een veel ouder gegeven te maken. Trouwens de Joodse Kabbala, in welk kader deze traditie werd doorgegeven, vindt zijn oorsprong evenmin pas in de middeleeuwen. De Joodse geleerde G. Scholem, kenner bij uitstek van de Kabbala, heeft onomstotelijk aangetoond dat de wortels van de Kabbala niet in de middeleeuwen liggen, zoals vroeger werd aangenomen, maar dat ze ten minste teruggaan tot de eerste eeuwen van onze jaartelling.

In het licht van de tot dusver verkregen resultaten van weten schappelijk onderzoek kunnen we nu met zekerheid stellen dat de Kabbala niet iets is, dat in de nabijbelse tijd verzonnen is, maar dat de wortels ervan in de bijbeltekst zelf liggen. Dat betekent dat de kennis van de techniek,

waarbij de Naam van God in de tekst van de Thora is geweven, teruggaat tot de ontstaanstijd van de tekst van de Pentateuch. Dan spreken we ruwweg over de periode rond de Babylonische ballingschap tot de definitieve afronding en vaststelling van de tekst in de eerste eeuw van onze jaartelling.

Het historisch onderzoek naar de oorsprong van het fenomeen getalscompositie, als een in de bijbelse tijd toegepaste literaire compositietechniek, moet nog helemaal van de grond komen. Het onderzoek dat tot nu toe gedaan is, kan vergeleken worden met een archeologische ontdekking, waarbij de fundamenten van een verdwenen stad zijn opgegraven. Wie zo'n ontdekking doet, kan nog geen antwoord geven op de vele historische vragen, die zich rond de ontdekking voordoen: wie heeft de stad gebouwd en bewoond, en gedurende welke tijd; wanneer en door wie werd ze met de grond gelijkgemaakt waardoor ze in vergetelheid raakte? Zulke vragen doen echter niets af aan het feit dat er door de opgraving een stad is ontdekt en blootgelegd. Zo ligt er achter de ontdekking, dat de bijbelse geschriften getalscomposities zijn, een wereld van historische vragen en problemen die op nader onderzoek wachten, maar dat neemt niet weg dat er getalscomposities aan het licht gebracht zijn.

De numerieke structuuranalyses, die in de Pentateuch tot dusver uitgevoerd zijn, bevestigen op een niet mis te verstane wijze wat in de Joodse traditie over de relatie tussen de Naam van God en de Thora wordt gezegd. Omdat vast is komen te staan dat de Pentateuch een getalscompositie is, die van de Godsnaam-getallen doortrokken is, mogen we stellen dat men in de Joodse traditie met recht spreekt van de Godsnaam die in de Thora als in een stuk materiaal is geweven.

De resultaten van het tot dusver verrichte numerieke structuuranalytisch onderzoek buiten de Pentateuch leveren echter het bewijs dat het verschijnsel getalscompositie niet beperkt is tot de fora, maar dat het ook elders in de Schrift aan te wijzen is. Om die reden moeten we, mijns inziens, het begrip 'Thora' in de Joodse overlevering in dit verband verstaan als een term, die op de ganse 'Heilige Schrift' betrekking heeft. Zowel in het Jodendom van de bijbelse tijd als in de Evangeliën en bij Paulus heeft het woord thora soms de ruimere betekenis van 'Schrift'. Een juistere interpretatie van de door Gikatilla geformuleerde traditie is daarom dat de Naam van God in de Schrift is geweven als in een stuk materiaal.

Waarom dienden de ingewikkelde getalsstructuren?

De vraag rijst onwillekeurig waarom de bijbelse auteurs het zichzelf zo moeilijk maakten, door hun teksten tellend vorm te geven en daarbij heel ingewikkelde numerieke structuren te gebruiken. Daarvan kunnen we in de eerste plaats zeggen dat numerieke factoren in de bijbelse en klassieke oudheid niet weg te denken waren bij de vormgeving van teksten. Het gebruik van structuren, die door getallen worden bepaald, was in die tijd een normaal compositie-principe. Het gaat om een techniek, die de schrijver tot een gedisciplineerde vormgeving van zijn tekst dwingt en hem ervan weerhoudt zo maar uit de losse pols te schrijven.

Daarbij biedt dit principe een auteur de mogelijkheid om door middel van symbolische getallen een extra dimensie aan de tekst toe te voegen. Deze getallen spreken een eigen taal en vertellen een eigen verhaal. Krachtens hun symboliek bevatten ze een latente boodschap, die op een verborgen wijze aanwezig is in de tekst. We zullen in het volgende hoofdstuk nader ingaan op verholde boodschappen in de tekst.

Met de toepassing van numerieke structuren had de bijbelse auteur ongetwijfeld ook een esthetische bedoeling. Deze techniek schept namelijk vele mogelijkheden om van de tekst een kunstwerk te maken, een literaire architectuur van grote schoonheid. Daarbij gaat het niet om de schoonheid op zichzelf, maar om de schoonheid in dienst van de inhoud. Een geschrift wordt vervaardigd op basis van een door de auteur gekozen bouwplan voor de vormgeving die bij de inhoud past en hem dienstbaar en waardig is.

Claus Schedl heeft voor het verschijnsel getalscompositie de passende term 'logotechniek' gecreëerd. Dit woord wordt afgeleid van het Nieuwgriekse logotechnia, dat 'literatuur' betekent, met name in de zin van een kunstig gecomponeerd letterkundig werk, dat aan bepaalde wetten ter vormgeving beantwoordt. Het gaat om 'woord-kunst', 'taal-kunst', 'compositie-kunst'.

Zulke numerieke structuren waren uiteraard niet voor iedereen evident, omdat ze nu eenmaal niet met het blote oog waar te nemen zijn. De doorsnee hoorder of lezer kon ze zeker niet ontwaren, omdat ze bij het schrijversgeheim hoorden. Het betreft hoogwaardige technieken van professionele schrijvers die alleen aan de ingewijden bekend waren. Deze esoterische kennis was het geheim van de geschoolde schrijver, de geleerde, die weet had van de verborgen structuren en de daarin opgesloten verholde boodschappen. *Het is niet voor niets dat het Hebreeuwse woord voor 'schrijver', sofer, afgeleid is van een werkwoord, dat zowel 'tellen' als 'schrijven' kan betekenen.*

Dit schrijversgeheim was zeker ook de trots van de bijbelse schrijvers, niet alleen wegens de vakkundigheid van hun composities, maar ook omdat ze hun compositiekunst tot eer van God toepasten. Zoals men in de middeleeuwen schitterende kathedralen tot meerdere glorie van God bouwde, zo schiepen de bijbelse auteurs hun literaire kunstwerken tot eer van God. Wanneer in Psalm 19:8 gezegd wordt: 'de Thora van YHWH is volmaakt', dan wordt ongetwijfeld gezinspeeld op de Thora, of de Schrift als literair kunstwerk. De Schriften zijn ook bedoeld, om door hun schone vormgeving de glorie en de eer van God te weerspiegelen.

We kunnen ons afvragen of het toeval is, dat de beide Gods-naamgetallen 17 en 26 ook de numerieke waarden vertegenwoordigen van het woord voor Gods 'Heerlijkheid', *kabod* (volgens de zogenaamde 'defectieve' spelling: kbd, in tegenstelling tot de 'volle' spelling: kbwd). Volgens de waarden, die deze letters, krachtens hun plaats in het alfabet hebben, heeft het woord een plaatswaarde van 17. Overeenkomstig de getalwaarden van de letters, krachtens het feit dat de letters vanaf de k de tientallen en de honderdtallen vertegenwoordigen (k=20; l=30, m=40, enz.), heeft *kabod* ook de getalwaarde van 26.

Plaatswaarde: $k + b + d = 11 + 2 + 4 = 17$

Getalwaarde: $k + b + d = 20 + 2 + 4 = 26$.

Krachtens dezelfde principes heeft het woord volgens de 'volle' spelling ook twee waarden:

Plaatswaarde: $k+b+w+d= 11 +2+6+4=23$

Getalwaarde: $k+b+w+d=20+2+6+4=32$.

De onmiskenbare samenhang tussen de Naam en de Heerlijkheid van God blijkt duidelijk uit het verhaal in Exodus 33:17-23, waar Mozes God vraagt hem Zijn Heerlijkheid te tonen, waarop YHWH reageert door Zijn Naam te proclameren. Het valt daarbij op dat de slotrede van YHWH in de verzen 21-23 gestructureerd is volgens de twee Godsnaam-getallen: 17 woorden in vss. 21-22, en 9 woorden in vs. 23, samen 26 Godswoorden. Deze aaneenkoppeling van de Godsnaamgetallen in de tekst is een techniek die we verderop vaker zullen aantreffen.

De samenhang van de twee begrippen wordt ook numeriek weerspiegeld door de structurerende rol van het getal 17 in de vier teksten in het Oude Testament, waarin de Naam en de Heerlijkheid van God samen expliciet worden genoemd:

Jes. 59:19-21; vers 19, 17 woorden; verzen 20-21, 34 (2x17) woorden.

Ps. 72:18-19 samen 17 woorden.

Ps. 102:13-23 samen 85 (5x17) woorden.

Neh. 9:5, 17 woorden in het citaat.

Wat voor de gewone hoorder of lezer verborgen was en waar deze niet direct iets aan had, was zichtbaar voor God en was ook voor Hem bedoeld. Dit inzicht werpt verrassend nieuw licht op de voor uitleggers heel moeilijk te verklaren tekst in Deut. 29:29 (vs. 28 in de Hebreeuwse tekst):

'De verborgen dingen zijn voor (YHWH), den Heere onzen God, maar de geopenbaarde dingen zijn voor ons en onze kinderen tot in eeuwigheid, om te doen al de woorden dezer wet.'

De primaire boodschap van deze tekst is dat men zich in moeilijke en onbegrijpelijke situaties, waar alleen God de zin van kent, trouw aan de Thora moet houden. Er zit echter ook een diepere betekenis achter, die iedere schrijver aan de mensen van die tijd zou kunnen uitleggen: de verborgen dingen in de tekst van de Thora, de esoterische aspecten van de tekst, zijn bedoeld voor God, tot zijn eer, maar de geopenbaarde dingen, de duidelijk waarneembare dingen, dat wil zeggen de evidente aspecten van de tekst, zijn bedoeld voor de hoorders en lezers van de tekst, opdat ze doen wat de Thora zegt.

De getalwaarde van de Naam als verkondigingstechniek

We zouden de vraag kunnen stellen of de bijbelse schrijvers ook de bedoeling hadden een specifieke symbolische betekenis toe te kennen aan het feit dat ze de getallen, die de Naam en de Heerlijkheid van God vertegenwoordigen, in de tekst weefden. Voor het geven van het juiste antwoord op deze vraag moeten we ons de betekenis van de naam in de bijbelse oudheid voor de geest halen. De naam representeerde in die tijd de drager van de naam en symboliseerde diens reële aanwezigheid. Waar YHWH's Naam gevestigd is, daar is Hij tegenwoordig.

Wanneer de bijbelse auteurs nu de heilige Naam van God door middel van de godsnaamgetallen in hun geschriften weefden, realiseerden ze zijn symbolische aanwezigheid in de tekst. Zo werd de tekst als het ware geheiligd en werden hun geschriften tot Heilige Schrift, die met de Naam van God verzegeld is en diens Heerlijkheid reflecteert. Ze maakten daarmee duidelijk dat God niet alleen betrokken is, maar ook aanwezig wil zijn bij datgene wat in de tekst wordt beschreven.

Het procédé van de Naam YHWH 'weven' in de tekst kan vergeleken worden met het 'leggen' van de Naam op de Israëlieten bij het plechtig uitspreken van de zegen door de Aäronitische priesters: 'Zij moeten mijn Naam leggen op de Israëlieten, dan zal Ik hen zegenen.'(Numeri 6:27). De zegen treedt in werking door de aanwezigheid van de Naam.¹¹

Zo is het ook met de aanwezigheid van de Naam in de tekst: er gaat een zegen van uit; wie de Schrift hoort of leest, kan Gods zegen verwachten.

Dit 'geweven' zijn van Gods Naam in de bijbeltekst dient er verder toe om de aanwezigheid van God daarin doorlopend te verkondigen. We kunnen daarom spreken van een consistent doorgevoerde latente theologische boodschap: God is er!

De Godsnaam YHWH heeft immers de betekenis 'Hij is er'. Dat weten we enerzijds op basis van onze kennis van de Hebreeuwse taal, want het woord yahwéh is een archaïserende vorm van het normale woord yihyéh, 'hij is (er)'. Anderzijds wordt de Gods-naam naar zijn betekenis verklaard in het verhaal over de eerste ontmoeting tussen Mozes en God YHWH in Exodus 3:14a.

Als Mozes vraagt welke Godsnaam hij ten overstaan van de Israëlieten moet gebruiken, antwoordt God met een uitleg van de betekenis van zijn Naam, gevolgd door de opdracht aan Mozes om die Naam als de naam van zijn Zender te gebruiken.

En God zei tot Mozes: 'Ik ben omdat Ik er ben'; en Hij zei: 'Zo moet gij tot de Israëlieten zeggen: 'Ik ben' heeft mij tot jullie gezonden'.

Deze uiterst belangrijke tekst, waarin de Naam YHWH wordt geopenbaard en uitgelegd, is in het Hebreeuws zo gestructureerd, dat de beide Godsnaamgetallen erin voorkomen, en wel in het totale aantal letters: wy'mr 'lhym '1 msh (En God zei tot Mozes) 15 letters, 'hyh 'sr 'hyh ('Ik ben, omdat Ik er ben') 11 letters.

Deze 26 letters in vers 14a vertegenwoordigen getalsmatig de Godsnaam, en wel volgens zijn twee onderdelen:

$$YH = 15 + WH = 11 = 26.$$

Deze verdeling van het getal 26 is geen toeval - ik heb haar vele malen gevonden - we zullen haar direct weer tegenkomen.

De rest van het vers 14b bestaat uit 34 (2x17) letters, waarbij ook het andere Godsnaamgetal in de tekst wordt gerealiseerd. Zo verkondigen niet alleen de woorden, maar ook de letters op een numerieke wijze de Naam van God, dat wil zeggen Zijn reële aanwezigheid.

De aanwezigheid van YHWH komt ook tot uitdrukking in het leven van de aartsvaders Abraham, Izak en Jakob door middel van het Godsnaamgetal 17. Dit getal blijkt namelijk telkens het uitgangspunt geweest te zijn voor de berekening van hun leeftijden, en wel volgens het volgende schema:

$$\text{Abraham } 175 = 7 \times 5 \times 5 / 7 + 5 + 5 = 17$$

$$\text{Isan } 180 = 5 \times 6 \times 6 / 5 + 6 + 6 = 17$$

$$\text{Jakob } 147 = 3 \times 7 \times 7 / 3 + 7 + 7 = 17.$$

Op deze wijze verkondigen de getallen betreffende de leeftijden van deze aartsvaders - als uit het Godsnaam-getal voortspuitende symbolische getallen - dat God YHWH in hun midden was. Het is dan ook zeker niet toevallig dat in Gen. 47:28, met gebruikmaking van 17 woorden, gezegd wordt dat Jakob nog 17 jaar in Egypte verbleef, en dat 'zijn dagen, de jaren zijns levens', 147 waren. Door middel van het godsnaamgetal wordt de aanwezigheid van YHWH in het verblijf van Jakob in Egypte tot uitdrukking gebracht.

De verkondiging van 'YHWH is één' in de Schrift

Israëls geloof dat YHWH één is, dat op z'n kortst is geformuleerd in de sjema-belijdenis in Deut. 6:4, 'Hoor Israël, YHWH, onze God, YHWH is één', wordt in het boek Deuteronomium op indrukwekkende wijze in alle toonaarden verkondigd. Daarbij wordt ook, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, gebruik gemaakt van de verkondigingstechniek door middel van de getalwaarde van de belijdenis 'YHWH is één'; hebreeuws: (YHWH 'èchad): $26 + 13 = 39$.

Deze techniek treffen we niet alleen in Deuteronomium aan. Ze komt ook elders in de Bijbel voor. Trouwens ze strekt zich over de hele oudtestamentische Schrift uit. Dat gebeurt door wat we kunnen noemen de structuur van de inhoudsopgave van de Hebreeuwse Bijbel met zijn 39 boeken, die er als volgt uitziet:

$$\text{Genesis - Deuteronomium} \quad 5 +$$

$$\text{Jozua - II Koningen} \quad 6 = 11 +$$

de 3 'grote' en 12 'kleine' Profeten $15 = 26 +$

de overige zogenoemde Geschriften $13 = 39$ boeken.

Dat betekent dat de 11 'Historische boeken' (Genesis - II Koningen) en de 15 Profetenboeken samen uit 26 boeken bestaan, en wel in overeenstemming met de twee delen van de Godsnaam, YH en WH (in omgekeerde volgorde: 11 en 15!). Zo verkondigt de hele oudtestamentische Schrift in de structuur van haar samenstelling: **'YHWH is één'!**.

Daarmee wordt tegelijkertijd een bevredigende verklaring gegeven voor het feit dat sommige boeken in tweeën gesplitst zijn, namelijk ter verkrijging van het gewenste aantal van 39 boeken overeenkomstig de formule $39 = 26+13$.

Het is natuurlijk mogelijk de boeken anders te tellen, door ze anders te groeperen. Zo kende het Jodendom (daarin gevolgd door christenen) ook andere tellingen, namelijk 22, 24, of 27. De telling van 27 boeken in het Nieuwe Testament is kennelijk ontstaan naar analogie van dezelfde telling voor de boeken van het Oude Testament in de Joodse traditie.

NIEUWE TESTAMENT

1. TEKSTGESCHIEDENIS NIEUWE TESTAMENT

HANDSCHRIFTEN

De handschriften waarin de Griekse tekst van het Nieuwe Testament is overgeleverd worden op grond van verschillende kenmerken in bepaalde categorieën verdeeld. De thans geldende nummering van de handschriften is opgezet door C. R. Gregory (1846-1917). Deze is zo ingericht, dat voor elk van deze categorieën een afzonderlijke lijst bestaat, herkenbaar aan een bepaald nummer. Bijvoorbeeld, behalve P66 kent men ook 066, 66 en 166, dat wil zeggen: behalve de papyrus (vandaar P) een handschrift in vroeg schrift, of althans een fragment daarvan, is er ook een later handschrift in cursief schrift, en een lectionarium (vandaar het cijfer 1).

Een deel van de handschriften uit een van de groepen, te weten de zogenaamde **uncialen**, (lettersoort) wordt doorgaans met een (Latijnse of Griekse) hoofdletter aangeduid, en een enkel als regel met de Hebreeuwse letter alef (א), hoewel deze manuscripten evengoed als de andere uit dezelfde categorie een nummer hebben gekregen.

De verschillende lijsten groeien nog steeds: de inventarisatie van de nieuwtestamentische handschriften is ook na generaties lang zoeken nog volstrekt niet afgesloten. Zo is de lijst van *papyri* met nieuwtestamentische tekst van 1923 tot 1963 opgelopen van 32 tot 76 nummers, en van 1963 tot 1972 tot 85 nummers; de lijst van *uncialen* beliep in 1923 170 nummers, maar passeerde in 1976 de 270. Het aantal geregistreerde *minuskels* (bijzonder lettersoort) ligt boven de 2800 (ongeveer 1800 daarvan zijn in Munster op microfilm beschikbaar), dat van de *lectionaria* boven de 2200.

De handschriften moeten, bij gebrek aan iets als een colofon of een andere uitdrukkelijke vermelding van de tijd van ontstaan, *gedateerd* worden op grond van het schrift. De tak van wetenschap die zich wijdt aan de studie van het handschrift van oude documenten heet *paleografie*. De paleograaf kiest zijn uitgangspunt in die handschriften waarvoor op de een of andere manier een datum vaststaat. Hij kan soms een bepaalde ontwikkeling in een schrifttype constateren, en besluit op grond van vergelijking bij benadering tot een opvatting over de ontstaanstijd en -plaats van ongedateerde handschriften.

Papyri

Voor het Griekse Nieuwe Testament vindt men de oudste handschriften in de categorie van de papyri, aangeduid met een P voor het nummer. Als de vroegste getuige geldt P52, een fragment

van ongeveer 9 bij 6 cm met luttele regels uit Johannes 18, in 1935 door C. H. Roberts uitgegeven en gedateerd in de eerste helft van de tweede eeuw. De laatste jaren stelt men de ontstaanstijd van dit fragment wel in de eerste eeuw.

Van groot belang zijn onder de papyri van het Nieuwe Testament de Chester-Beatty-papyri, aangeduid als P45 (evangelien en Handelingen, uit de derde eeuw) en P46 (brieven van Paulus, omstreeks 200), gepubliceerd in de jaren 1933-1936. Eveneens tot de oudste bronnen van het vroege christendom behoren verschillende van de Bodmer-papyri, o.a. P66 (grote delen van het evangelie van Johannes, voor het eerst gepubliceerd in 1956; omstreeks 200) en P75 (omvangrijke delen uit Lukas en Johannes; editie 1961; begin derde eeuw). Deze papyri dragen de naam van hun bezitters. Hun belang ligt onder meer in de staat waarin ze bewaard zijn gebleven, in hun omvang en vroege datum, en in de aard van hun tekst.

Evenals verschillende uncialen zijn deze papyri volledig in facsimile uitgegeven.

Majuskels

Van de papyri wordt een tweede groep handschriften onderscheiden, de *uncialen* of *majuskelhandschriften*. Ze zijn zo genoemd in tegenstelling met de latere minuskelhandschriften, geschreven in een *kleine letter* met een cursieve, lopende hand (minusculus (Latijn): betrekkelijk klein; majusculus (eveneens Latijn): wat groter). De majuskel of unciaal (uncialis (Latijn, van uncia, 1/12) betekent: met de omvang van een twaalfde, namelijk regel) is een type schrift dat gebruikt werd voor literaire teksten. De letters doen denken aan onze hoofdletters, ze staan los van elkaar en als regel tussen twee denkbeeldige horizontale lijnen.

Bijbelcitatoren door kerkvaders

Al enkele malen noemden we de betekenis van de bijbelcitatoren van de vroege kerkvaders. Zij zijn van belang omdat zij ouder zijn dan de oudste codices, maar niet altijd betrouwbaar, doordat de kerkvaders soms uit het hoofd citeerden of de tekst parafraseerden, én omdat hun geschriften de invloeden van de overlevering ondergingen, net als de bijbeltekst zelf. Hoe gewichtig hun aanhalingen niettemin zijn, blijkt uit het feit dat vóór het eind van de eerste eeuw al veertien van de zeventwintig nieuwtestamentische boeken geciteerd waren (door Pseudo-Barnabas en Clemens van Rome) en rond 150 n. Chr. al vierentwintig boeken (door o.a. Ignatius, Polycarpus en Hermas).

Bovendien haalden zij niet alleen alle boeken, maar ook praktisch alle verzen van het Nieuwe Testament aan! Alleen al bij Irenaeus, Justinus Martyrus, Clemens van Alexandrië, Cyprianus, Tertullianus, Hippolytus en Origenes (allen voor de vierde eeuw) vinden we tussen de 30.000 en 40.000 aanhalingen. Uit later eeuw kunnen we daaraan nog o.a. Athanasius, Cyrillus van Jeruzalem, Eusebius, Hieronymus en Augustinus toevoegen, die bijna alle nieuwtestamentische boeken citeerden.

Leesboeken en inscripties

Een bron van tekstgetuigen die lange tijd veel te weinig aandacht kreeg, wordt gevormd door de talloze lectionaria, leesboeken die gebruikt werden voor de godsdienstoefeningen en speciaal gekozen bijbelgedeelten bevatten. De meeste ontstonden tussen de zevende en twaalfde eeuw, terwijl enkele fragmenten zijn overgebleven uit de vierde tot zesde eeuw. Met name voor sommige van de meest betwiste passages in het Nieuwe Testament (Marcus 16:9-20 en Johannes 7:53-8: 11) zijn zij van betekenis gebleken.

Nóg andere tekstgetuigen zijn de ostraca (potscherven), die het schrijfmateriaal van de mindere klasse vormden. Zo werd een kopie van de Evangelien gevonden op twintig zevende-eeuwse ostraca. Totaal zijn er een kleine 1700 bekend. Én de talloze oude inscripties op muren, pilaren, munten en monumenten.

Verdelen we nu de voornaamste tekstgetuigen over de vier groepen of teksttypen dan volgen eerst de papyri, dan de uncialen, dan de minuskels, dan de versies en dan de kerkvaders.

2. DE GENERATIE NA DE APOSTELEN

(1) De aard van de bronnen

Uit het einde van de eerste en het begin van de tweede eeuw zijn niet veel schriftelijke documenten van christenen tot ons gekomen. De kerkelijke schrijvers uit deze periode worden vaak aangeduid als de „Apostolische Vaders” (Clemens, Ignatius, Barnabas, Hermas e.a.). Wanneer men al de geschriften van deze apostolische vaders en alle christelijke literatuur uit hun tijdvak (De Leer van de 12 Apostelen; de fragmenten van Papias) bundelt, houdt men nog maar een betrekkelijk klein boekwerkje over. Hoe mager is de oogst wanneer wij deze vergelijken met de dikke folianten waarin de publicaties van kerkelijke schrijvers rond het jaar 200 zijn opgeslagen, zoals van Tertullianus, Irenaeus, Clemens Alexandrinus en Origenes. Vandaar dat wij meer over het Nieuwe Testament horen rond 200 dan rond het jaar 100!

De martelaar Ignatius, op weg naar de arena in Rome, schrijft in het begin van de tweede eeuw bewogen brieven naar gemeenten om tot eenheid en saamhorigheid rond de kerkelijke voorgangers aan te sporen. Aan het einde van de eerste eeuw schreef Clemens, leider van de kerk te Rome, een brief aan de zusterkerk te Korinthe waar een tweespalt dreigde tussen de oudsten en de jongere generatie. De brief van Barnabas is in diezelfde tijd gewijd aan de christelijke exegeze van het Oude Testament. Binnen deze documenten fungeren de geschriften van het Oude Verbond en *de geboden van Jezus en de woorden van de apostelen*. Toch kan men er weinig uit afleiden over de omvang van het Oude Testament of over de wijze waarop Jezus' woorden en de instructies van de apostelen werden bewaard. Dit waren zaken waarmee wellicht ieder op de hoogte was. De gemeente wist hoe zij omging met schriftelijk en mondeling gezaghebbend materiaal.

Heel anders wordt het een eeuw later. Theologen als Clemens, Origenes en Tertullianus schrijven, evenals Irenaeus, veel meer met het oog op de ongelovigen en de ketters. Expliciete en bewuste verantwoording over allerlei zaken - ook over de canon - is dan eerder te verwachten. Wij vinden in hun werken dan ook veel vaker informatie over de gebruikte Bijbelboeken. Wanneer de Apostolische Vaders ergens niet over spreken, betekent dit nog niet dat het er niet was in hun tijd.

(2) Buiten de oudtestamentische Schrift geen Schriftgezag?

Terwijl het Oude Testament in de Apostolische Vaders regelmatig wordt geciteerd als het geschreven woord ('er staat geschreven', of: 'de Schrift zegt') zien wij uitspraken van Jezus en woorden van de apostelen - als regel - zo niet aangehaald. Er wordt wel naar verwezen, maar op een manier die het onduidelijk laat blijven of men deze uitspraken van Jezus en de apostelen nu uit een schriftelijke bron aanhaalt dan wel citeert op gezag van een mondelinge traditie. Immers, het waren woorden van Jezus Zelf en van Zijn apostelen. Daaraan was geen twijfel mogelijk omdat zij stamden van de Heere Die het hoogst gezag had in de gemeente.

Citaten uit het Oude Testament worden vaak als Schriftwoord aangehaald, maar woorden van Jezus worden ingeleid met formules die verwijzen naar Jezus' spreken („Hij zegt”; „De Heere zegt” e.d.).

Wij moeten er op letten dat het Nieuwe Testament altijd spreekt over het Oude Verbond als *de Schrift of de Schriften*. Wanneer gesproken wordt over de woorden en de leer van Jezus en Zijn apostelen, spreekt het Nieuwe Testament over *de woorden Gods, of de woorden des Heeren, of de woorden der apostelen en profeten*. Dat komt omdat de leer van Christus alleen verkondigd werd door middel van prediking. Het woord kwam veel meer dan tegenwoordig alleen door de oren en niet door de ogen in de geest van de mensen binnen. (In zekere zin gold dat ook van het Oude Testament. Verreweg de meeste mensen kenden de Bijbel alleen door voorlezing, dus gehoorde woorden.)

Ook wanneer men Jezus' woorden in de gemeente voorlas uit een evangelieboek, bleven het voor de gemeente gehoorde woorden: door de mond van de voorlezer sprak de Heere Zélf tot hen. Gelezen en gehoord woord vloeien in elkaar over. Dat men ook Jezus' woorden hoorde via geschreven teksten, blijkt daaruit dat de formule die gewoon was bij het Oude Testament een enkele keer ook al wordt gebruikt bij een citaat van Jezus' woorden. Zo staat in Barnabas IV, 14: „Zoals geschreven staat: Velen zijn geroepen, weinigen uitverkoren”. En in 2 Clemens II, 4 staat: „En een ander Schriftwoord zegt: Ik ben niet gekomen om rechtvaardigen te roepen, maar zondaars”. En reeds in de Leer van de 12 Apostelen (VIII, 2) vinden we een formule die moeilijk is te begrijpen wanneer niet is gedacht aan een voorgelezen evangelie: „Maar zoals de Heere in Zijn evangelie beval: Bidt aldus...” Hierop volgt het Onze Vader en dat - evenals in Mattheüs 6 - in samenhang met woorden over het vasten.

Dat men in de generatie na de apostelen werkte met geschreven evangeliën zodat men kon teruggrijpen op algemeen bekende zaken uit het leven van Jezus, blijkt duidelijk uit de zinspelingen op feiten uit de ons bekende evangeliën. Ignatius spreekt zonder toelichting over de olie die over Jezus' hoofd werd gegoten. Hij gaat er vanuit dat iedereen wel weet hoe de geboorte van Jezus verborgen bleef voor de overste van deze wereld. Ook werkt hij het gegeven van de ster die aan de magiërs verscheen nader uit. In zijn brief aan Filadelfia (VII, 1) verwijst hij naar woorden uit Johannes 3:8.

Heel duidelijk spreekt in dit verband 2 Clemens 14, 2. De schrijver citeert eerst 'de Schrift' (het Oude Testament) en beroept zich vervolgens eveneens op „de boeken en de apostelen”. Het gaat dan om iets naast het Oude Testament, en wel de evangelieboeken (meervoud!) en de (geschriften van) de apostelen.

„U weet, naar ik meen, heel goed dat de levende kerk het lichaam van Christus is. De Schrift zegt immers: „God maakte de mens mannelijk en vrouwelijk”. Het mannelijke is Christus, het vrouwelijke de kerk. En duidelijk zeggen de boeken en de apostelen dat de kerk niet nu is, maar van Boven. Want ze was Geestelijk, zoals ook onze Jezus, maar werd geopenbaard in het laatst van de dagen om ons te redden.”

In het redebeleid wordt dan eerst gewezen op Jezus' verschijning in het vlees en het loopt uit op een citaat uit de eerste brief van Paulus aan Korinthe. De schrijver argumenteert dus inderdaad vanuit de boeken (de evangeliën) en de apostelen (hun brieven)?

Wanneer wij terugkijken vanuit een periode waarin het Oude en het Nieuwe Testament samen zijn ingebonden in één band, als twee afdelingen van één Bijbel, kunnen we gemakkelijk vergeten dat deze twee delen wel gelijk gezag hebben, maar in historisch opzicht van elkaar verschillen. Dit laatste is voor de apostelen en voor de generatie na hen veel duidelijker geweest dan voor ons. De christenen waren niet van overtuiging dat de Bijbel (het Oude Testament) moest worden aangevuld met een tweede deel (het Nieuwe Testament). Maar zij meenden dat de waarheid van de Bijbel (het Oude Testament) tot vervulling kwam en realisatie vond in de komst van Jezus en in het werk van de apostelen. De Bijbel werd niet uitgebreid, maar vervuld.

Dat de geschriften waarin die vervulling is beschreven met gelijk gezag fungeren betekent nog

niet dat zij in de tijd van de Apostolische Vaders náást het Oude Testament worden gezet op een manier die zou doen vergeten welk historisch verschil er is. Door de nog actuele discussie met de orthodoxe Joden werd men ook steeds weer bepaald bij deze merkwaardige situatie dat de gemeenschappelijke Bijbel (het Oude Testament) voor de één juist een reden was om halt te houden voor het evangelie en voor de ánder juist de rechtvaardiging betekende om in het evangelie te geloven.

In de brief van *Ignatius aan Filadelfia* (VIII, 2) komt dit heel duidelijk tot uitdrukking. Ignatius roept zijn lezers op niet twistziek te zijn, maar zich te houden aan de leer van Christus. Voor Ignatius zelf is het volgen van Christus een grote vanzelfsprekendheid. Hij adstrueert dit dan door een korte herinnering aan een gesprek met een aantal twistzieke Joden.

„Toen ik sommigen hoorde zeggen: „Wanneer ik het niet in de oude (boeken) vind, geloof ik het niet in het evangelie”, en toen ik daarop reageerde door tot hen te zeggen: „Het is (daarin) geschreven”, antwoordden zij mij: „Dat is nog de vraag”. Maar voor mij zijn de oude (boeken): Jezus Christus! En de ongerepte oude (boeken): zijn kruis en dood en opstanding en het geloof door Hem! Daarin wil ik door uw gebed gerechtvaardigd worden.”

De opponenten van Ignatius betwisten het gezag van het evangelie. Zij willen alles vinden in de oude oorkonden. Hiermee wordt het Oude Testament bedoeld. Het wordt getypeerd als 'De Oude Oorkonden' in onderscheid van recente boeken en met name de evangeliën. Het evangelie is ook geschreven: men kan daarin evengoed iets 'vinden' als in de oude boeken. Daarom kan het Oude Testament in deze oppositie niet zo ge-makkelijk als „de Schriften” worden aangeduid. Er wordt een benaming gekozen die de ouderdom van deze boeken aangeeft en hen daarin onderscheidt van de boeken over de 'nieuwe leer'. Nu wijst Ignatius hen erop dat heel de waarheid van het evangelie geschreven staat in hun Oude Testament. Maar dan blijkt dat zij in feite twisten willen tégen het evangelie. Zij sluiten hun ogen toe voor de werkelijke betekenis van de oude boeken. Ignatius doet dit niet. Voor hem is het Oude Testament niets anders dan Christus en het geloof in Hem.

In het vervolg van deze pericoop gaat Ignatius dan ook beklemtonen dat het Oude Testament reeds de hogepriester heeft als de deur naar God. Het evangelie geeft nu de komst, het lijden en de opstanding van Christus. Maar de geliefde profeten (van het Oude Testament) verkondigden hun boodschap met het oog op Hem (IX, 1-2).

De gedachtegang van Ignatius geeft ons de kans, ons te verplaatsen in de sfeer van de eerste eeuw. Waarom lijkt het soms alsof er naast het Oude Testament geen Nieuwe Testament staat? Omdat men voortdurend de boeken en brieven uit recente tijd ziet als de onfeilbare uitleg van de Schriften van het Oude Verbond. Dan kan het soms wel lijken alsof men geen nieuwtestamentische Schriften in ere hield, maar in werkelijkheid verkrijken wij ons dan op *de bijzondere wijze* waarop men ze in ere had. Niet als een tweede Bijbel naast de aloude, maar als gezaghebbende boeken en brieven waarin die aloude Bijbel nu definitief en helder tot uitdrukking kwam.

Nog in een ander opzicht verkeerde de generatie na de apostelen met de evangelieboeken en de brieven in een bijzondere situatie. Nu wij vele eeuwen later leven, zijn de nieuwtestamentische geschriften als het ware drooggevallen. Aanvankelijk waren zij echter nog omringd door de golfslag van de mondelinge overleveringen. In zekere zin zijn de evangeliën niet anders dan geschreven traditie over Jezus en de brieven zijn in feite schriftelijke overleveringen van de apostelen. Zij bevatten niet de gehele traditie of alle apostolische overleveringen. In een tijd waarin ook ongeschreven tradities nog een zekere verbreiding hebben, worden de geschriften gemakkelijker gezien als fixaties van die overlevering: betrouwbaar maar ook beperkt. De geschreven tekst zegt nooit meer dan er op papier staat. In een periode waarin er nog wel andere

dingen te horen zijn, valt deze begrenzing meer op dan in een latere tijd wanneer de mondelinge overlevering haar betrouwbare zegslieden heeft verloren.

Wij stuiten heel duidelijk op dit verschijnsel bij Papias (begin tweede eeuw). Hij schreef vijf boeken waarin hij een uitleg geeft van de verhalen van Jezus. Dit werk is helaas verloren gegaan en wij bezitten alleen fragmenten ervan, waarvan de belangrijkste bewaard zijn door Eusebius in zijn Kerkgeschiedenis. Papias' commentaar was stellig gericht op de evangeliën. Dit blijkt alleen al uit het feit dat Eusebius aan Papias gegevens kan ontleen over de evangelisten Mattheüs en Markus. Hun evangeliën gebruikte Papias en hij geeft zich moeite het eigenaardige van die boeken te verklaren door informatie over de auteurs en hun doelstellingen. Het is dus zeker niet juist om te denken dat Papias slechts losse en mondeling in omloop zijnde woorden van Jezus besprak of dat hij zich zou hebben gericht op een ons niet bekende bron die alleen wóorden van Jezus bevatte.

Nu is het opvallend hoe Papias te werk ging bij de voorbereiding van zijn uitlegkundig werk. Hij ging informatie inwinnen bij hen die Jezus hadden gekend of de apostelen hadden gehoord. Hij acht deze mondelinge traditie – voor zover nog te achterhalen – een belangrijke hulp voor zijn werk. Zo schrijft hij (geciteerd in Eusebius, Kerkelijke Historie, III, 39):

„Ik zal niet nalaten bij de exegeses ook te verwerken wat ik gelukkig van de ouderen (de eerste generatie) vernam en mij gelukkig herinner: dit om die (uitleggingen) kracht van wáarheid te geven. Want ik ben niet zo ingenomen met hen die véél zeggen (zoals de meesten), maar eerder met hen die wáre informatie verstrekken. Dat geldt ook van hen die de geboden van andere (mensen) in herinnering roepen: (ik hecht meer) aan hen die herinneren aan de geboden die door de Heere zelf voor het geloof zijn gegeven en die uit haar, uit de waarheid, stammen. Al kwam maar ergens iemand die volgeling was geweest van de oudsten, dan ondervroeg ik hem over de uitspraken van de oudsten: Wat zei Andréas of Petrus? En wat Filippus of Thomas of Jakobus of Johannes of Matthéüs of iemand anders van de leerlingen van de Heere? En wat zeggen Aristion en de oudste Johannes, leerlingen van de Heere? Want ik ging er vanuit dat wat ik vernam via de levende en blijvende stem mij meer zou helpen dan wat ik uit de boeken haalde.

"

Uit deze informatie kunnen wij concluderen wat Papias zijn gewoonte was. Onderzoek van de Schriften en de Evangeliën met de uitleg van de apostelen. Daarbij maakte hij gebruik van mondelinge overlevering tot nader uitleg, tot een beter begrijpen van hetgeen geschreven is. Hetzelfde toen wij nu nog. Hoe heeft Luther en Calvijn dit uitgelegd? Wat schreven de Puriteinen en de mannen van de Nadere Reformatie? In onze kringen klinkt zelfs regelmatig de vraag: *wat zegt die dominee? Heeft dat kind van God er licht in?*

3. DE ERKENNING VAN HET NIEUWE TESTAMENT

Hoewel de gevonden handschriften oud zijn en uit de eerste eeuw stammen, is toch de gezaghebbende selectie die wij vandaag het 'Nieuwe Testament' noemen, gegroeid in de tweede eeuw en afgerond in de vierde eeuw.

Hoewel er in de reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van het Nieuwe Testament allerlei variaties zijn, kan toch wel een schets worden gegeven van de hoofdlijnen die bijna steeds

terugkeren. Er is een zekere overeenstemming tussen vele Bijbel-geleerden met betrekking tot de volgende kernmomenten in het ontstaan van het Nieuwe Testament.

1. In de eerste eeuw zijn Paulus' brieven waarschijnlijk al wel gebundeld en er circuleerden toen ook al wel (diverse) schriftelijke evangeliën (al of niet in de huidige vorm), maar de kerk leefde nog bij de autoriteit van *de Schriften* (het Oude Testament) zonder dat daarnaast al een aanvullende of tweede schriftelijke autoriteit was komen te staan. Naast de vanouds bekende Bijbel fungeerde veel meer de autoriteit van de opgestane Heere over Wie men tradities bezat. Ook al zouden deze tradities geheel of gedeeltelijk schriftelijk zijn gefixeerd, dan vormden toch niet die schriftelijke fixaties (evangeliën / brieven) de autoriteit waarop men zich beriep of waarop men steunde. Er is in deze tijd van een nog levende mondelinge traditie geen behoefte aan het vormen van een christelijke Bijbel naast het Oude Testament. Men hield vast aan het woord van Jezus: *Onderzoekt de Schriften, want gij meent in dezelve het eeuwige leven te hebben.* Joh. 5:39. De Schriften zijn het oude Testament. Hetzelfde bedoelt Petrus als hij schrijft: *En wij hebben het profetische woord, dat zeer vast is.* 2 Petrus 1:19.

2. De behoefte tot afbakening van Evangeliën en brieven wordt pas goed gevoeld wanneer in het midden van de tweede eeuw de ketter Marcion een heel eenzijdige 'christelijke Bijbel' gaat vormen (Lukas en tien brieven van Paulus). De kerken moesten nu wel de inventarisatie en bundeling op een betere wijze gaan overdoen. Hier begint de canonvorming en hier gaat uit een veelheid aan geschriften het Nieuwe Testament vorm krijgen. Aan het einde van de tweede eeuw vinden we dan ook bij christelijke schrijvers expliciete uitspraken over de boeken van *het Nieuwe Testament*. En naast het Oude gaat nu een Nieuw Testament functioneren.

3. In de derde en vierde eeuw werd geen definitieve beslissing meer genomen. Wel kwamen er discussies voor waarin de definitieve canon werd aangevallen en verdedigd door beroemde kerkvaders.

Eusebius leefde in het begin van de vierde eeuw. Eusebius werkte in Caesarea. Door zijn kerkhistorische studie kwam hij in aanraking met de oudste tradities. Hij beschrijft de periode van de apostelen en van de leiders die hen in verschillende kerkelijke centra opvolgden. Daarbij gaat hij ook na wat ieder van hen heeft geschreven. Zo komen ook de boeken ter sprake die in het Nieuwe Testament zijn opgenomen of die al vroeg in de kerk groot aanzien genoten. Als historicus is Eusebius daarbij, nog meer dan Origenes, geïnteresseerd in de vraag naar de historische echtheid van de auteursaanduidingen waaronder de oude geschriften in omloop zijn. Is *de Herder van Hermas* werkelijk van die Hermas afkomstig die in Romeinen 16 wordt genoemd? Is 2 Clemens wel door Clemens geschreven?

Dezelfde vragen zijn te stellen bij sommige Bijbelboeken (2 Petrus; 2 en 3 Johannes; Openbaring; Hebréeën; Jakobus; Judas). Wij moeten echter ook hier de invalshoek niet verwaarlozen. Eusebius is niet zozeer bezig met de vraag of sommige boeken geïnspireerd zijn als wel met de vraag hoe de diverse boeken geworteld zijn in de historie. Als historicus systematiseert Eusebius op een goed moment meer dan Origenes - de exegeet - deed. Hij voert een driedeling in, waarbij hij na elkaar de onomstreden (1), de omstreden (2) en de onechte (3) boeken opsomt.

Uit de beschrijving van Eusebius kunnen we de volgende conclusie trekken: het gaat in deze driedeling niet om *de kerkelijke erkenning* van bepaalde boeken, maar om de vraag of *het auteurschap* omstreden is. Bij nadere analyse blijkt dat Eusebius zelfs zorgvuldig de ons bekende Nieuw Testamentische boeken afgrenst binnen zijn driedeling. Hij zet in de eerste twee rubrieken namelijk de boeken van het Nieuwe Testament die óf onomstreden zijn wat het auteurschap betreft, óf omstreden. In de derde rubriek deelt hij boeken in die óók omstreden zijn wat het auteurschap betreft, maar die slechts behoren bij de oude en gewaardeerde kerkelijke literatuur en die geen plaats hebben onder de Nieuw Testamentische boeken uit de eerste twee rubrieken.

Voor Eusebius bestond de canon van het Nieuwe Testament uit dezelfde boeken die er ook later toe worden gerekend.

In de 39ste Paasbrief van patriarch Athanasius van Alexandrië uit het jaar 367 geeft Athanasius een opsomming van de ons bekende 27 boeken. Hij vervolgt: "Deze zijn de bronnen van het heil; de dorstende kan zich geheel laven aan de woorden die daarin zijn vervat. Alleen in deze geschriften wordt het leerstuk van de Godsvrucht als evangelie verkondigd."

Wie de brief als geheel gaat lezen, kan gemakkelijk ontdekken welke functie de canonlijsten daarin hebben. Athanasius is gericht op wat niet in de canon mag binnendringen omdat het daar nooit toe heeft behoord. De christenen dreigen in zijn dagen te worden afgetrokken van de eenvoudige toewijding (geciteerd wordt 2 Kor. 11, 3), om zich te gaan overgeven aan andere, apocriefe boeken, die een zekere naamsovereenkomst vertonen met de 'ware boeken'. Athanasius: „Daar enigen getracht hebben voor zichzelf de zogenaamde apocriefen op te stellen en deze te vermengen met de door God ingegeven Schrift, waarover wij volledig verzekerd zijn naar hetgeen degenen die vanaf het begin ooggetuigen en dienaren van het woord zijn geworden aan de vaders overleverden, leek het ook mij goed (aangespoord door oprechte broeders en alles zelf onderzoekend) ordelijk voor te stellen de geschriften die als canon worden geteld (kanonizomena) en zijn overgeleverd en betrouwbaar worden geacht als Goddelijke boeken, opdat ieder die misleid is zijn misleiders doorkrijgt, en ieder die rein is gebleven zich weer verblijdt bij deze herinnering.”

In 393 werd een Afrikaanse synode gehouden te Hippo Regius (393) en in 397 te Carthago. Via de Acta van deze synode kennen wij ook de tekst van het besluit.

"Besloten is, dat naast de canonieke Schriften niets in de kerk zal worden gelezen onder de naam van Goddelijke Schriften. De canonieke Schriften zijn de volgende ...". Uit dit opschrift blijkt dat de 'canonieke Schriften' al een bekende grootheid zijn. In geding is niet de afgrenzing van deze geschriften, maar de afspraak dat men voortaan bij de zogeheten 'Schriftlezing' in de kerkdiensten niet langer andere stichtelijke werken zal lezen. Alléén de canonieke boeken verdienen voortaan in de kerk een plaats bij de 'Schriftlezing'. Uit de Paasbrief van Athanasius weten wij dat bijvoorbeeld Didache en Hermas wel werden gelezen in de kerken. Ook Hieronymus laat in zijn geschrift *De Viris Illustribus* nog merken dat er Griekse kerken zijn die het boek Hermas een plaats geven bij de voorlezing in de kerk. De synode van Carthago vond het echter gewenst de liturgische Schriftlezing te beperken tot de canonieke boeken.

4. BIJBELWETENSCHAP

Vergelijk met andere bronnen

1. In de periode voor en na de grote Reformatie beschikte men voor de bestudering van de wereld van het Nieuwe Testament vrijwel uitsluitend over *literaire bronnen*. Geschreven teksten van een bepaald niveau (teksten van filosofen, historici, dichters, religieuze leiders). Dit leidde er toe, dat men vooral veel aandacht heeft gegeven aan de vraag of deze teksten soms parallellen opleverden voor het Nieuwe Testament. Het konden taalkundige parallellen zijn, waardoor het woordgebruik duidelijker werd. Het konden ook historische parallellen zijn, waardoor situaties werden opgehelderd. Een neerslag van de parallellen-studie in de Joodse literatuur vinden we in het werk van J. Lightfoot (*Horae Hebraicae et Talmudicae in quattuor evangelistas*, 1658-1678). Doordat dit boek in de Engelse taal circuleerde, heeft het veel bekendheid gekregen en invloed uitgeoefend.

In de twintigste eeuw is het in feite opgevolgd en vervangen door het werk van P. Billerbeck. Deze verzamelde, gestimuleerd door H.L. Strack, bij alle boeken van het Nieuwe Testament de mogelijke parallellen vanuit de Joodse bronnen. (München 1922-1928) Ook schreef hij diverse monografieën over nieuwtestamentische onderwerpen, waarin hij het vele materiaal verwerkte. De parallellen uit de Griekse en Romeinse schrijvers zijn verzameld door de bekende Nederlander Hugo de Groot in zijn *Annotationes in Novum Testamentum* (1641 vv.). Een synthese en compilatie van dit parallellen onderzoek heeft Johann Jakob Wettstein gegeven. Tot vandaag toe is dit werk een vindplaats gebleven voor Joodse en heidense parallellen. Het project *Corpus Hellenisticum Novi Testamenti* (destijds gestart te Utrecht) streeft wel naar een vervanging van Wettstein, maar dit gigantisch project leverde tot nu toe alleen voorbereidende studies op over de parallellen bij bepaalde klassieke auteurs.

2. In de 19de en 20ste eeuw krijgt de bestudering van de wereld van het Nieuwe Testament een nieuwe impuls doordat nu ook de resultaten van het *archeologisch* onderzoek gaan meespelen. Niet alleen door de vondst van nieuwe geschreven teksten maar vooral omdat nu andersoortige teksten beschikbaar kwamen: inscripties van koningen, handelsarchieven, vele niet-literaire teksten in de papyri. Gedeelten van het dagelijks leven die niet aan bod kwamen in de literaire teksten van de klassieke schrijvers, werden nu zichtbaar. Dit had betekenis voor de studie van het nieuwtestamentisch Grieks: de eigen aard van het Koine-Grieks is door Adolf Deissmann eenzijdig maar overtuigend aangetoond in zijn boek: *Licht vom Osten: Das Neus Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-romischen Welt*. Tübingen 1923.

Vanwege de actualiteit van archeologische gegevens, zien we in de afgelopen eeuw wel dikwijls een modieuze en eenzijdige, tijdelijke belangstelling voor één vindplaats. De conclusies die dan aanvankelijk getrokken worden, blijken later bij rustig narekenen niet altijd houdbaar.

De moderne schrijfkritiek speelt hier gretig op in. Zijn de Bijbelboeken niet uit diverse bronnen samengegroeid? Onderscheiden zij zich wel wezenlijk van andere geschriften die men samen met hen zou kunnen beschouwen als 'de oud-christelijke literatuur'? De Bijbel wordt nu niet meer geëxegeseerd zoals hij voor ons ligt, maar zoals hij uit de zeef van de moderne wetenschap komt: gekortwiekt of in onderdelen uiteengelegd!

In eerste instantie richtte de aandacht zich in het begin van de 19de eeuw op de historische authenticiteit van de geschriften. De Mozaïsche oorsprong van de Pentateuch kwam in discussie bij velen. Jesaja 40-66 werd losgemaakt van de auteur Jesaja, de profeet, en als deuterio-jesajaans of trito-jesajaans bestempeld. In het Nieuwe Testament begint men 1 Timótheüs en vervolgens de PasThorale Brieven in het algemeen als 'zogenaamd paulinisch' te bestempelen. Niet lang daarna volgen andere brieven van Paulus of Petrus. Het is duidelijk dat het loslaten van de authenticiteit grote gevolgen heeft, vergelijkbaar met het lichten van het anker bij een schip. Het document, is nu snel een speelbal van de golven der hypothesen over ontstaan, auteur, achtergrond, enz.

De evangeliën zouden zijn opgebouwd uit Woorden van Jezus die voornamelijk uit een Logia-bron stammen (Q) en uit verhalen rond Jezus die teruggaan op een Geschiedenisbron (volgens velen (oer-)Markus). De redacteurs, Mattheüs en Lukas, hebben hun eigen theologische visie als bindmiddel gebruikt voor de heterogene elementen. Het is duidelijk dat hier niet langer het literaire document (nl. een evangelie) domineert, maar ons geschiedenisbeeld met betrekking tot het oudste christendom. Het Nieuwe Testament lost dan op in de oudchristelijke letterkunde. Paulus wordt exponent van één van de vele modaliteiten in de oudste gemeente: hij is dan in feite apostel-af. Deze speculaties werkt het ongeloof in de hand, verzwakt het geloof in de letterlijke inspiratie van Gods Geest en maakt de Bijbelschrijvers verdacht. Vooral de visie dat Bijbelschrijvers konden schrijven volgens hun dwalende visie of een heersende mening, heeft veel eenvoudige lezers in verwarring gebracht.

De tekstkritiek van het Nieuwe Testament

Ieder geïnteresseerde bijbelonderzoeker heeft aandacht aan het werk van de tekstkritiek van het Nieuwe Testament. Sommige mensen hebben beweerd: „Er zijn wel 200.000 verschillende varianten in de Griekse tekst, hoe kan men dan ooit beweren dat die tekst van het Nieuwe Testament betrouwbaar is!” In werkelijkheid zit de zaak zo. Van die 200.000 varianten kan 95% dadelijk terzijde gesteld worden, omdat die door zo weinig tekstgetuigen gesteund worden, dat geen enkele criticus serieus hun mogelijke authenticiteit zou overwegen. Van de overige $\pm$ 10.000 echter blijkt 95% in geen enkel opzicht de betekenis van de tekst te betreffen, maar alleen betrekking te hebben op kwesties als spelling, grammatica, woordvolgorde. Als bijvoorbeeld *één enkel woord* in 1000 handschriften verkeerd gespeld wordt, tellen zij als 1000 varianten. Van de 5% ($\pm$ 500 varianten) die dus nog overblijven zijn er maar vijftig van grote betekenis. Daarbij kan men, door het overvloedige aantal tekstgetuigen, in de meeste gevallen toch de juiste tekst met een grote mate van waarschijnlijkheid reconstrueren. Over 99% van alle woorden in het Nieuwe Testament bestaat geen enkele twijfel van betekenis, terwijl de werkelijk belangrijke varianten slechts 0,1% van de woorden betreffen. Geen enkele fundamentele christelijke leer steunt op een twijfelachtige variant, en geen enkele nieuwe variant heeft ooit geleid tot een herziening van een bepaald aspect in de leer.

We kunnen er volkomen zeker van zijn dat wij, op enkele geheel onbelangrijke details na, praktisch dezelfde tekst in handen hebben als die de bijbelschrijvers neergeschreven hebben. Het aantal Griekse handschriften ($\pm$ 5000) en handschriften van antieke vertalingen ($\pm$ 9000) is bovendien zo groot, dat het nagenoeg zeker is dat de juiste lezing van elk twijfelachtig bijbelgedeelte in minstens één van deze oude getuigen bewaard is gebleven. Dit kan van geen enkel literair werk uit de antieke oudheid gezegd worden! In alle antieke werken komen vele plaatsen voor waar de tekst duidelijk aangetast is, maar waar men niet de beschikking heeft over andere lezingen. In dat geval kan de tekstcriticus omtrent de oorspronkelijke tekst een gok wagen, die zo voor de hand liggend mogelijk moet zijn en die ook zo goed mogelijk verklaart hoe de verschrijving zou kunnen zijn ontstaan. Het opmerkelijke is nu, dat er waarschijnlijk in het hele Nieuwe Testament geen tekst is waar zo'n gissing nodig is. Soms heeft men vroeger wel een andere lezing eerst als gissing voorgesteld, maar in de loop der tijd werd die dan in één van de tekstgetuigen ontdekt.

De fouten die bij het overschrijven van de manuscripten ontstaan zijn, waren varianten die meestal *onopzettelijk* en soms *opzettelijk* werden aangebracht.

De *onopzettelijke* fouten waren naast gewone schrijffouten onder andere fouten van het oog (weglating, verdubbeling of omkering van letters of woorden etc.), van het oor (verkeerd verstaan wanneer handschriften gedictieerd werden), van het geheugen (bijv. vervanging door synoniemen, of beïnvloeding door parallelle schriftplaatsen) en van beoordeling (soms werden per ongeluk kanttekeningen in de tekst opgenomen, omdat men meende dat die daarin thuishoorden).

Tot de opzettelijke veranderingen behoren wijzigingen in spelling en grammaticale vorm, verder liturgische aanpassingen die men overal in de lectionaria aantreft en die soms in de bijbeltekst inslopen. Zoals de lofprijzing aan het eind van het „Onze Vader (vgl. Matthéüs 6: 13 in de Statenvertaling en nieuwere vertalingen); ook harmonisaties van parallelle schriftplaatsen in de Evangeliën. En goedbedoelde feitelijke veranderingen door schrijvers die de tekst verkeerd begrepen (zo werd in Johannes 19:14 'zesde' soms veranderd in „derde” uur).

We hebben al gezien dat, om uit deze varianten de oorspronkelijke tekst te reconstrueren, de tekstcriticus allereerst probeert de tekstgetuigen te verdelen naar teksttypen en zo tot een indeling in groepen komt. Deze worden dan weer onderling vergeleken om ze tot één oertype te herleiden dat dan zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst staat. Ook is al wel duidelijk geworden dat bij dit onderzoek niet alle tekstgetuigen en groepen van gelijke betekenis zijn; elk daarvan wordt op zijn waarde geschat volgens uitwendige en inwendige aanwijzingen. Uitwendige kentekenen

zijn de ouderdom van het in een handschrift aangetroffen teksttype en de geografische verspreiding ervan (grotere verspreiding maakt het teksttype waardevoller). Inwendige kentekenen betreffen de gewoonten van de overschrijvers en van de auteurs. Wat de overschrijvers betreft, gaat men ervan uit dat zij gemakkelijker een ingewikkelde lezing door een eenvoudiger, een kortere door een langere, een stroef lopende door een vloeiend lopende lezing zouden vervangen. Wat de auteurs betreft, tracht men zich in te denken wat dezen het meest waarschijnlijk geschreven zullen hebben, gelet op hun stijl, de directe samenhang (context), de leerstellige harmonie en hun achtergrond. Men zal begrijpen dat al deze overwegingen niet te strak kunnen worden toegepast en dat ontzettend veel afhangt van het inzicht en de instelling van de criticus. Maar heel globaal kan men stellen dat de criticus, in volgorde van belangrijkheid, de volgende voorkeur zal uitspreken: (1) liever de oudere dan de jongere lezing; (2) liever de ingewikkelder dan de eenvoudiger lezing; (3) liever de kortere dan de langere lezing; (4) liefst de lezing die het best alle varianten verklaart; (5) liefst de geografisch wijdst verbreide lezing; (6) liefst de lezing die het best met de stijl en woordkeus van de auteur overeenkomt; (7) liefst de lezing waaruit geen leerstellig vooroordeel van de overschrijver spreekt.

Samenvattend kunnen we zeggen *dat de betrouwbaarheid van het Griekse Nieuwe Testament werkelijk buitengewoon groot is.*

Wij bezitten dezelfde tekst als die welke gebruikt werd door de vroegste christelijke gemeenten. Alle kritiek over de (veronderstelde) onnauwkeurigheid of zelfs knoerijen is verstomd.

Het Nieuwe Testament wordt al sinds vele eeuwen door de kerk als gezaghebbend aanvaard. Niet dat gezag hoeft bewezen te worden, maar de historisch-kritische twijfel van het goed recht van dit gezag moet worden getoetst. De kerk heeft in de afgelopen eeuwen het Nieuwe Testament nooit aanvaard op basis van een *historische* ontstaansgeschiedenis. De erkenning berust op de erkenning dat God Zijn Geest gegeven had om de schrijvers onfeilbaar te besturen. Op dezelfde manier als dit gebeurde met de geschriften van het Oude Testament, waarvan Petrus schrijft: "Want de profetie is voortijds niet voortgebracht door den wil eens mensen, maar de heilige mensen Gods, van den Heiligen Geest gedreven zijnde, hebben ze gesproken." 2 Petrus 1:21.

RECENTE PUBLICATIES OVER OUD- EN NIEUW TESTAMENT

1. Oude Testament beter bewaard dan wetenschap veronderstelt

Publicatie in het Reformatorisch Dagblad

Bijbelwetenschappers bijeen in NIAS-instituut te Wassenaar

De overschrijvers van de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament zijn zorgvuldiger geweest dan vaak wordt verondersteld. Dat zei prof. dr. Emanuel Tov gisteren tijdens een studiebijeenkomst over Bijbeluitleg in oude Bijbelvertalingen en vroeg-Joodse bronnen. De studiedag werd bijgewoond door veertig vakwetenschappers op het gebied van het Oude Testament.

Volgens Tov zijn wetenschappers tot nog toe te eenzijdig gericht geweest op een aantal minieme 'verbeteringen' in de Hebreeuwse tekst. Deze komen alleen voor waar Bijbel-passages kwetsend zouden kunnen zijn voor God of Zijn profeet Mozes. Bij het overschrijven zijn echter - in tegenstelling tot veler vermoeden - geen wezenlijke veranderingen aangebracht. Wel bestaan er belangrijke verschillen met de verscheiden andere tekstedities, zoals die van Qumran en de Septuaginta. Hierbij gaat het echter om „exegetische verschillen” bij het ontstaan van de samenstelling van een Bijbelboek, aldus Tov.

Tov, die in 1941 in Nederland geboren werd, is hoogleraar Bijbelse studies aan de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem en hoofd van het instituut dat zich bezighoudt met de publikatie van de Dode-Zeerollen. Een jaarlang verblijft de Joodse hoogleraar op uitnodiging van "The Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS)" in Nederland. Hij houdt zich onder meer bezig met onderzoek naar "Exegese in de tekstoverlevering". In het kader daarvan organiseerde het instituut op Tofs initiatief dit colloquium. Daarbij werd behalve op Tov een beroep gedaan op zes docenten aan de vakgroepen Oude Testament van verschillende theologische faculteiten in Nederland en België.

Qumran

Prof. dr. A. S. van der Woude (Groningen) opende de studiebijeenkomst met een inleiding over de vraag of de Bijbeluitleg in de Joodse gemeenschap in Qumran berustte op bijzondere openbaring? Die vraag moet volgens Van der Woude ontkennend worden beantwoord. Hij maakte onderscheid tussen „interpretatie-vooronderstelling en interpretatie-methode”. Methodisch gezien blijkt Qumran, niet te verschillen van andere tekstedities. Wel blijkt er een Joods gekleurde visie op de *uitverkiezing* te zijn voorondersteld. Daardoor worden de lotgevallen van het volk Israël betrokken op het lijden van de Qumran-gemeenschap.

Prof. dr. J. Lust, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven, sprak over de verschillen tussen de Hebreeuwse tekst en de Griekse vertaling daarvan, in de Septuaginta, met betrekking tot het boek Daniël.

De verschillen in volgorde van de hoofdstukken schrijft hij toe aan het gebruik van verschillende vroeg-Joodse bronnen. De Hebreeuwse tekst ziet er theologisch-systematischer uit dan de „chronologische” Septuaginta, zo had hij geconstateerd. Prof. Lust acht het niet uitgesloten dat

lange tijd voor de canonvorming verschillende verhalen naast elkaar hebben bestaan. Deze zouden later op verschillende manieren zijn samengesteld.

Andere sprekers waren de Leidse emeritus hoogleraar prof. Dr. M. J. Mulder; dr. P. B. Dirksen; prof. Dr. A. van der Kooij (Leiden) en prof. dr. N. A. van Uchelen, Amsterdam.

Prof. Tov deed na afloop uit de doeken dat hij en prof. dr. A. van der Kooy (Rijkuniversiteit Leiden) een selectie maakten uit 130 oudtestamentici in Nederland en België.

2. Invloed van de rabbijnen op de statenvertaling

Reformatorsch dagblad 27 februari 1998 en GBS Standvastig september 1998

"Alle Bijbelgenootschappen en andere instellingen die de Statenbijbel zonder kanttekeningen uitgeven, zou men moeten verplichten gelden te storten in een fonds ter nadere bestudering van de wordingsgeschiedenis van deze vertaling."

Deze stelling verdedigt drs. C. M. L. Verdegaal vandaag aan de Katholieke Theologische Faculteit Tilburg. Verdegaal is docent Oude Testament aan de Fontys Hogeschool in Tilburg. In zijn dissertatie "De Statenbijbel en de rabbijnen" beperkt hij zich tot het boek Job.

De inleidingen en vooral de kanttekeningen vormen zo'n wezenlijk bestanddeel van de Statenvertaling, dat je die niet buiten beschouwing kunt laten, vindt Verdegaal. „Ze geven uitleg om de verstaanbaarheid van de vertaling te verhogen. Er wordt naar het Hebreeuws verwezen om duidelijk te stellen dat men door de – per definitie interpreterende – vertaling niet de grondtekst uit het oog moet verliezen”. Volgens Verdegaal komen in de kanttekeningen ook alternatieven voor die de waarde van de vertaling zelf willen relativeren.

Verdegaal stelde vast dat rabbijnse interpretaties van fundamenteel belang zijn geweest bij het totstandkomen van de Statenbijbel. Hij onderzocht van het Bijbelboek Job de manuscripten van de vertaling en het proefdrukexemplaar, waarin revisoren de vertaling beoordeelden en van commentaar voorzagen.

Op grond hiervan heeft hij het vertaalproces van de Statenvertaling wat Job betreft gereconstrueerd: de eerste versie van de vertaling is van Johannes Bogerman. Deze gaf vaak alternatieven en voegde kanttekeningen toe. Daarin haalt hij andere vertalingen, commentaren of woordenboeken aan ter ondersteuning van zijn eigen vertaling.

Wilhelmus Baudartius keek vervolgens naar de tekst. Zijn wijzigingen hadden vooral betrekking op het Nederlands.

De derde vertaler, Gerson Bucerus, kende weer beter Hebreeuws en was gespecialiseerd in rabbijnse bronnen.

Daarna bestudeerde Bogerman de notities en eventuele alternatieven van de andere twee en kwamen ze bij elkaar om voorgestelde wijzigingen te verwerken.

Vervolgens verscheen een proefdruk-exemplaar voor vertalers en revisoren (uit iedere provincie één). Deze kwamen in Leiden bijeen om de definitieve tekst vast te stellen. Uit het materiaal blijkt dat de statenvertalers tot het laatste moment wijzigingen hebben aangebracht. „Soms staan er zelfs nog fundamentele wijzigingen in de proefdruk”.

Uit het onderzoek van Verdegaal blijkt, dat Bogerman, Baudartius en Bucerus in hun notities voor elkaar steeds de bronnen noemen die ze gebruikten. Dikwijls komen verwijzingen voor naar de Vulgaat, de Franse en de Engelse Bijbel, alsook de vertalingen van Piscator, Hugh Broughton,

de Deux-Aes, het vertaalwerk van Marnix van Sint Aldegonde en van revisor Joos van Laren, die een (niet bewaard gebleven) vertaling van Job had gemaakt.

Uit de aantekeningen van de vertalers en revisoren heeft de promovendus opgemaakt dat Bogerman en de zijnen niet alleen gebruikmaakten van recente Bijbelvertalingen en commentaren, maar ook van woordenboeken en commentaren van *middeleeuwse rabbijnen*. Van persoonlijke contacten is geen sprake. Er was mogelijk nog maar een rabbijn in ons land. Van Gomarus is wel bekend dat hij correspondeerde met rabbijnen in Frankfort.

Heel de gereformeerde theologie was geïnteresseerd voor de Hebreeuwse taal en de uitleg van het Oude Testament door de Joodse rabbijnen. Reeds bij de "voorgangers" van de Statenvertaling, zoals Marnix van Sint Aldegonde en Johannes Drusius¹ (de leermeester in het Hebreeuws van alle drie de vertalers Oude Testament, Bogerman, Baudartius en Bucerus) was die belangstelling in ruime mate aanwezig.

Befaamd was vooral het woordenboek van Buxtorf en diens Bazelse RabbijnenBijbel, waarin de commentaren van Abraham Ibn Ezra, Levi ben Gersjom, Nachmanides en andere gezaghebbende Middeleeuwse rabbijnen waren opgenomen. Met name de rol van christelijke Hebraïsten blijkt belangrijk te zijn geweest. De statenvertalers volgden vooral het spoor van deze Hebraïci, die zich met rabbijnse interpretatie bezighielden; intensiever dan zij zelf konden. Of deze christelijke Hebraïsten een rabbijnse interpretatie accepteerden, was voor de vertalers een belangrijk criterium. Ze waren een soort wegwijzer, hun autoriteit was veelzeggend. De Rooms-Katholieke Joannes Mercerus wordt wel het meest gebruikt. Verdegaals belangrijkste conclusie is dat de statenvertalers de rabbijnen gebruikten om tot het juiste verstaan van de Tenach te komen. „Ze deden dat omwille van de "Hebraica veritas", om de authentieke, tekst van het Oude Testament zo goed mogelijk te verstaan”.

Een duidelijk voorbeeld waaruit de rabbijnse invloed blijkt, is Job 3:8. Daar staat in de grondtekst Leviathan. De rabbijnen lezen voor de laatste letter geen "n" maar een "m". Het gaat dan niet meer om het voorwereldlijke monster, maar het betekent dan "hun rouw". Deze interpretatie van de rabbijnen hebben de statenvertalers overgenomen. „En”, zo onderstreept Verdegaal nogmaals het belang, „de kanttekeningen vermelden wel de betekenis Leviathan en de interpretatie van Rasji: „hun gezelschap”. De kanttekeningen bevatten een goudmijn aan informatie”.

(De oorspronkelijke lezing *liwjatan* kan behouden blijven. Liwjatan is een verzamelnaam voor water- moerasdieren, waaronder ook giftige waren. "Dat hem vervloeken de vervloekers des daags, die bereid zijn hun rouw te verwekken, " luidt letterlijk in het Hebreeuws: ... "die bereid zijn de liwjatan op te wekken". Het betekend een vloekformule, waarin giftige dieren opgeroepen worden hun dodelijk werk te doen.)

Een ander voorbeeld is Job 4:10 en 11. Bogerman geeft de basisvertaling: *De brullinge des leeuws, ende de stemme des fellen leeuws of des grooten of des moedigen leeuws, ende de tanden der jonge leeuwen wordt uitgeruckt of verbrooken. of vermoeit. De oude leeuw vergaet om datter geen roof en is, ende de jongen eens quaisaemen leeuws worden verstroijt.*

Men ziet dat Bogerman op twee punten verschillende vertaalmogelijkheden in overweging geeft. De mogelijkheid 'des fellen leeuws' heeft hij zelf al doorgeschrapt. Bovendien voegt hij aan deze vertaling een uitgebreide notitie (in het Latijn) toe, waarin hij samenvat wat hij nagezocht heeft aangaande de verschillende soorten leeuwen die er zijn. Hij geeft weer wat er in diverse andere

---

¹ In de Provinciale Bibliotheek van Friesland, die de boekerij van de voormalige universiteit van Franeker heeft geërfd, bevindt zich een handschrift in kwarto met uittreksels uit Erasmus' correspondentie van de hand van Joh. Drusius. Johan van den Driesche (Oudenaarde 1550 - Franeker 1616) was de eerste hoogleraar Hebreeuws aan de universiteit van Franeker (1585). Drusius wordt wel beschouwd als een Erasmiaans humanist.

vertalingen staat, hij citeert Mercerus en Buxtorf en beroept zich op de interpretatie van Rasji en de Babylonische Talmoed.

Baudartius krijgt nu het manuscript in handen. Hij kiest voor 'felle leeuw', wat Bogerman juist had geschrappt, en stelt in plaats van 'quaisaem' het woord 'oudachtig' voor. Bucerus voegt aan de alternatieven voor het werkwoord in vers 10 'gebroken' toe.

Uiteindelijk wordt gekozen voor *felle leeuw*, gebroken en oudachtig. Bucerus schrijft het eerste deel van kanttekening 14. Bogerman voegt daar het tweede deel aan toe.

(In vers 11b staat: ... *ende de jongen eens oudachtigen leeuws*. Het hebreuws luidt letterlijk: *Zonen van een leeuw in*).

Bij Job 5:8b legt Bogerman zijn collega's twee mogelijkheden voor: '*ende op Godt mijne saecke verleggen*' of '*naer Godt mijne reden schicken*'. In een uitgebreide notitie gaat hij in op de vraag of het Hebreeuwse woord *dabar* hier zaak of woord betekent. Junius en de Engelse Bijbel kozen voor het eerste. Voor het andere standpunt, waartoe hij lijkt te neigen, noemt hij o.m. de Targoem. Voor dat laatste wordt ook gekozen, waarbij op voorstel van Baudartius 'mijne reden schicken' wordt gewijzigd in 'mijne aansprake richten'.

Verdegaal constateert op grond van bovenstaande dat de statenvertalers eigenlijk op een manier met het materiaal van hun tijd ontgingen zoals dat heden ten dage in de *exegese* gebeurt. „Er is gemakkelijk contact tussen de rooms-katholieke en de protestantse uitleggers. Dat is heel anders dan op het terrein van het dogma het geval is”.

De statenvertalers zullen toch wel dogmatische standpunten in gedachten hebben gehad tijdens het vertalen?

„Het dogma stond op de achtergrond. Ze streefden naar het recht doen aan de authentieke tekst. Als de vertaling de tekst maar goed weergeeft. Dat was het principe. Het maakte niet uit of de interpretatie kwam van een rabbijn, een rooms-katholiek of een reformatorisch persoon”. Een nuancerende opmerking van de promovendu's: „Job bevat nauwelijks dogmatische kwesties en Jesaja bijvoorbeeld is niet volledig bewaard”. Hij wijst er op dat de Dordtse synode juist voor predikanten als vertalers had gekozen, omdat zij niet opgezadeld wilde worden met allerlei theologische kwesties. De synode had ook bepaald dat in de kanttekeningen niet allerlei dogmatische opmerkingen mochten komen. „Maar hier en daar is het wel anti-rooms”.

Drs. Verdegaal, zelf van rooms-katholieken huize, is eigenlijk de eerste die de wordingsgeschiedenis van de Statenvertaling heeft gepubliceerd. Dat niemand van de gereformeerde gezindte dat deed, zou volgens hem kunnen liggen aan de canonisering van de tekst die heeft plaatsgevonden. Een van de studenten van Verdegaal merkte op: "De Statenvertaling is onaanraakbaar geworden".

De promovendus kan zich indenken dat het in eerste instantie een ontgoocheling betekent wanneer iemand kennisneemt van het wordingsproces: "Ik vind het juist positief als je ziet hoe nauwkeurig de vertalers te werk zijn gegaan. Het is interessant om te zien welke vertalingen, woordenboeken en commentaren ze hebben gebruikt. Uit de veilingcatalogus van Gomarus en die van Bogerman is te zien dat ze een vrij grote bibliotheek ter beschikking hadden". Tot zover Verdegaal

De dogmatiek van de kanttekenaars.

De Synode had de vertalers de richtlijn gegeven: "*De waarneming der leerpunten daarbij te voegen, is geoordeeld nóch nodig, nóch raadzaam te zijn.*"

De Synode, noch de kanttekenaars waren echter niet van mening dat de kanttekeningen acceptabel voor alle christenen moesten zijn. Zij zijn er wellicht van uitgegaan dat exegetische en dogmatiek twee onderscheiden zaken zijn en moeten blijven, ondanks alle verwantschap. En dan zijn de kanttekeningen van een Bijbel niet de plaats voor dogmatische verhandelingen of polemieken. Zodra men dat tot doel stelt, wordt het gevaar onvermijdelijk groot, dat de vertaling onwillekeurig toch dienstbaar wordt gemaakt aan wat men met de kanttekening wil.

Het is dus, naar onze stellige overtuiging, uit methodisch oogpunt, dat de synode niet wilde, dat in de kanttekeningen, die als verduidelijking bedoeld waren, telkens verduidelijkingen zouden worden gegeven in de vorm van een verbindingslijn naar "de waarneming der leerpunten". Of hun werk acceptabel zou zijn voor "diverse richtingen", daarover zullen noch de synode, noch de vertalers zich hebben bekommerd. Zij hebben zo vertaald en zulke kanttekeningen bijgevoegd, als zij meenden als gereformeerde mannen naar hun gereformeerde inzichten te moeten doen.

Er zijn in de kanttekeningen wel anti-roomse opmerkingen opgenomen. In een artikel in het boek "Niets kan haar glans verdoven" heeft ds. J. van der Haar daarvan een hele serie opgenomen (blz. 65, 66). En al wordt de naam *remonstrant* nergens genoemd, hun leer eveneens op menige plaats een hevige bestrijding vindt.

De remonstrantse leer van een uitverkiezing op grond van voorgezien geloof wordt in de kanttekeningen bij herhaling afgewezen (bijv. Rom. 9:11. Ef. 1:5, 9, 11). Evenzo de zelfwerkzaamheid van de mens in het geloven (Filipp. 2:13). Het is ook niet los te denken van de remonstrantse twisten, dat in de kanttekeningen op vele plaatsen het woord 'alle' verklaard wordt als 'allerlei' (zo met name 1 Tim. 2:4 en zie voorts Ps. 65:3. Joël 2:28. Hand. 2:17. Tit. 2:11) en 'wereld' wordt geïnterpreteerd als de wereld der uitverkorenen of gelovigen (Joh. 1:29; 3:17; 6:33. 2 Kor. 5:19. 1 Joh. 2:2; 4:14).

Ook de Doopsgezinde visie wordt weerlegd. Zie kanttekeningen op 1 Kor. 7:14 en Lukas 1:59, waarin uitgegaan wordt van de legitimiteit van de kinderdoop, of die op Matth. 5:34 en Jak. 5:12, waar betoogd wordt dat daar niet het eedzweren, maar alleen het lichtvaardig eedzweren veroordeeld wordt. En de kanttekeningen op Hand. 2:30. Ef. 4:9. Joh. 1:14. Rom. 1:3 en 1 Tim. 3:16 keren zich indirect, maar wel duidelijk tegen de doperse leer dat Christus Zijn menselijke natuur niet van Maria ontvangen had, maar uit de hemel had medegenomen

Zo wijst de kanttekening op Matth. 26:26 de Lutherse avondmaalsopvatting (alweer zonder haar expliciet te noemen) af. De Lutherse leer betreffende de twee naturen van Christus wordt afgewezen in Matth. 26:11. Joh. 16:28. Filipp. 3:21. Kol. 2:9 en de Lutherse leer van Christus' nederdaling ter helle in een lange kanttekening bij 1 Petr. 3:19.

Opmerkelijk is dat de kanttekenaars (schijnbaar) geen namen van personen noemen als het gaat over leerstellige punten. Ze noemen wel namen van historieschrijvers.

Men kan de vraag stellen, of een enkele kanttekening toch niet een dogmatische verhandeling is geworden (we noemen als voorbeeld 1 Petrus 3:19). Maar in het algemeen kan men zeggen, dat de vertalers zich aan de richtlijn van de synode gehouden hebben. Zij hebben echter niet verzwegen wat hun inziens rechtstreeks uit de tekst vloeide. Tenslotte is het nog altijd zo, *dat in de grote leergeschillen de beslissingen steeds weer zijn gevallen, niet in de dogmatiek, maar in de exegetische*.

3. Erasmus' aandeel in de Bijbelvertaling

GBS Standvastig, maart 2002, door L.M.P. Scholten

De zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw vormen het tijdvak van de grote Bijbelvertalingen der Reformatie.

Maarten Luther, die zelf tot verandering gekomen was doordat hij in zijn studententijd in directe aanraking gebracht was met het Woord des Heeren, rustte niet voordat hij de Duitsers de Bijbel in hun eigen taal gegeven had. En zo deden William Tyndale in het Engels, Olaus Pedersen in het Deens, Calvijns neef Louis Olivier (Olivetanus) in het Frans, de gebroeders Olaus en Lars Petri in het Zweeds, Michael Agricola in het Fins, Rodrigo de Valera en Cassiodoro de Reina in het Spaans, Gudbrand Thorlakson in het IJslands, Gáspár Karolyi in het Hongaars, Giovanni Diodati in het Italiaans en vele, vele anderen.

Maar hoe kwamen zij aan de Bijbel in de grondtekst?

Wij kunnen het ons nauwelijks meer voorstellen, maar eeuwenlang zijn de Bijbelboeken alleen handgeschreven overgeleverd. Na de uitvinding van de boekdrukkunst verscheen in het jaar 1456 de eerste ge-drukte Bijbel, in Mainz in Duitsland. Deze is bekend geworden als de Gutenberg-bijbel, in het Latijn. Het Oude Testament in de oorspronkelijke Hebreeuwse grondtekst verscheen het eerst in druk in 1483, de Soncino- bijbel. De standaardtekst van het Hebreeuwse Oude Testament de zg. *Bombergiana*, werd uitgegeven in 1525. Deze Bijbel gebruikten de Statenvertalers.

De eerste druk van het Griekse *Nieuwe Testament* zou echter nog geruime tijd op zich laten wachten.

In 1502 begon de Spaanse kardinaal Jimenez de Cisneros de voorbereiding van een wetenschappelijke editie van de hele Bijbel in de oorspronkelijke tekst. Deze Jimenez was een groot kerkvorst, tegelijk een staatsman en een wetenschapper van formaat.

Professoren van de door kardinaal Jimenez gestichte universiteit van Alcalá de Henares, een stadje ten oosten van Madrid, kregen van hem de opdracht te komen tot een uitgave van het Oude Testament in drie talen, Hebreeuws, Grieks en Latijn in kolommen naast elkaar, en het Nieuwe Testament in het Grieks en Latijn. De Latijnse vertaling - dat spreekt vanzelf - zou de Vulgata zijn, de Griekse overzetting van het Oude Testament de Septuaginta.

In 1514 was het Nieuwe Testament gereed en gedrukt. De publicatie werd evenwel uitgesteld totdat ook het Oude Testament klaar zou zijn. Dat was het geval in juli 1517. De Spanjaarden wilden echter niet publiceren zonder pauselijke goedkeuring. Die bleef om onduidelijke redenen uit. Het was op 31 oktober van datzelfde jaar, dat Luther zijn 95 stellingen aan de deur van de slotkapel van Wittenberg aansloeg, maar of dat mede van invloed geweest is op het dralen in Rome, is zeer de vraag. Hoe dit zij, in 1520 gaf paus Leo X alsnog toestemming. Zodoende verschenen de zes delen pas in 1522. Dit werk is bekend als de *Complutensische Polyglot* (polyglot is een boek in meer talen en Complutum is de Latijnse naam van Alcalá).

Als gevolg van dit uitstel is het oudste gedrukte Griekse Nieuwe Testament toch niet als eerste op de markt gekomen. De bekende boekdrukker Johann Froben in Bazel vroeg in de herfst van 1515 aan Erasmus om hem zo snel mogelijk de tekst van het Griekse Nieuwe Testament te leveren.

Daarmee had Froben wel de juiste man gevonden. Erasmus (geboren in 1469 in Rotterdam, overleden in 1536 in Bazel) was toen in de kracht van zijn leven. Hij was een groot geleerde en christenhumanist. Zijn kennis van het Grieks en het Latijn was fenomenaal. Alleen, hoe moest Erasmus aan het materiaal komen? Verspreid over Europa, in kerken, kloosters en universiteiten wist hij overal Bijbelhandschriften. Maar de tijd ontbrak om die op te zoeken, te onderzoeken en door onderlinge vergelijking van woord tot woord vast te stellen wat precies de authentieke Bijbeltekst was. Immers, geen handschrift zonder overschrijffouten.

De haast van de drukker dwong de geleerde tot rigoureuus handelen. Erasmus kon alleen de handschriften raadplegen die hij in Bazel onder handbereik had. Verder had hij eerder in zijn leven in Engeland uitvoerig Bijbelmanuscripten onderzocht. Op basis van dit verzamelde materiaal verscheen in maart 1516 in Bazel de eerste gedrukte editie van de grondtekst van het

Nieuwe Testament, voorzien van verklarende aantekeningen. Daarbij had Erasmus een eigen Latijnse vertaling gevoegd, zodat ook deze uitgave polyglot was. Dat laatste verwekte opschudding. Een nieuwe vertaling naast de welhaast als geïnspireerd beschouwde Vulgata!

Typerend voor de haast waarmee hij bezig was geweest, is wel het volgende. Erasmus had geen Grieks handschrift gevonden dat de laatste zes verzen van Openbaring bevatte. Daarom had hij deze verzen zo goed en zo kwaad als het ging uit de Vulgata terugvertaald in het Grieks. (Merk op: *in 1516 verscheen Erasmus' Griekse Nieuwe Testament. Hiermee begon de Bijbelhervorming. In 1517 begon de Kerkhervorming!*)

Erasmus is zijn verdere leven met de grondtekst van het Nieuwe Testament bezig gebleven. Hij bezorgde nog vier herdrukken, in 1519, 1522, 1527 en 1535, waarvoor hij telkens meer handschriften gebruikte. Zo voegde hij in 1522 1 Joh. 5:7b en 8a toe, een gedeelte dat in de eerste door hem onderzochte manuscripten niet voorkwam. De herdruk van 1527 laat zien, dat hij inmiddels kennis had genomen van de Complutensische Polyglot. Aldus vloeiden de resultaten van het onderzoek van Lopez de Stunica en de zijnen (het is niet bekend hoeveel handschriften de Spanjaarden onderzocht hebben, zij hadden er bijvoorbeeld ook een aantal uit het Vaticaan naar Spanje laten komen) en dat van Erasmus uiteindelijk toch ineen.

Daarnaast is Erasmus voortdurend doende geweest met de Latijnse overzetting van het Nieuwe Testament. In 1516 was hij daarin nog dicht bij de Vulgata gebleven. In 1519 durfde hij het aan, met de vertaling te komen die hij al in 1506 gemaakt had. Bij volgende herdrukken heeft hij deze nog verder verbeterd. Zijn Latijnse vertaling is ook afzonderlijk gedrukt. In de GBS-bibliotheek is een uitgave uit 1532.

Anderen hebben het werk van Erasmus voortgezet. Nog tijdens zijn leven, in 1534, bezorgde Simon de Colines (Colinaeus), een boekdrukker in Parijs, een uitgave van het Griekse Nieuwe Testament, gebaseerd op die van Erasmus en de Complutensische Polyglot. Colines stiefzoon, Robert Estienne (Stephanus; 1503-1559), in de Franse hoofdstad 'drukker van de koning' en tevens taalkundige van naam, zette de uitgave voort met herdrukken in 1546, 1549, 1550 en 1551. In de uitgave van 1550 volgde Estienne in hoofdzaak de laatste Erasmus-tekst, verder verbeterd vanuit de Spaanse polyglot en vanuit nog weer veertien nieuw ontdekte handschriften. In de marge plaatste hij afwijkende handschriftlezingen.

Wegens zijn protestantisme zag Estienne zich gedwongen naar Genève uit te wijken. Daar verscheen de editie van 1551. Daarin had hij voor het eerst een versindeling aangebracht. Die had hij zelf vervaardigd, op reis van Parijs naar Lyon. Deze versindeling van Estienne is algemeen overgenomen. Ook in het Oude Testament is pas in de zestiende eeuw een versnummering gekomen (overigens gebaseerd op het werk reeds van de oude Joodse Masoreten). Zo komt het dat de oudste Nederlandse Bijbels, zoals de Liesvelt-Bijbel, nog geen versindeling kennen. De hoofdstukindeling is ook niet van de Bijbelschrijvers zelf, maar dateert uit de dertiende eeuw. Zij is vermoedelijk afkomstig van de Engelse theoloog Stephen Langton.

Het bezorgen van het Griekse Nieuwe Testament werd na Estienne een zaak van Calvijns opvolger in Genève, Theodorus Beza (1519-1605). Hij publiceerde vier edities in folio van Estiennes Griekse tekst met door hem aangebrachte wijzigingen, met daarnaast de Vulgata-tekst en een Latijnse vertaling van hemzelf, en aantekeningen, in 1565, 1582, 1588/89 en 1598, en vijf octavo-edities, in 1565, 1567, 1580, 1590 en 1604.

Middelerwijl verzorgde de drukkerij van Christoffel Plantijn in Antwerpen een herdruk van de Griekse tekst van de Complutensische Polyglot in 1564, 1573, 1574, 1584 en 1590. Deze tekst werd ook nog gedrukt in Geneve in 1609, 1619, 1620, 1628 en 1632.

Eenstemmigheid

Sinds 1624 was Elzevier in Leiden een tijdlang de toonaangevende uitgever van het Griekse Nieuwe Testament, met drukken in 1624, 1633 en 1641. Bonaventura Elzevier en zijn neef

Abraham volgden daarbij Beza's editie van 1565, met enkele kleine wijzigingen uit diens latere drukken. Hun duidelijke letter en handzame formaat maakten hun uitgave tot een internationaal succes. In het voorwoord van Elzeviers editie van 1633 staat: 'Textum ergo habes, nunc ab omnibus receptum', dat is, 'ge hebt dus de tekst die thans door allen aangenomen is'. En zo was het in feite ook.

Dat voorwoord was namens de drukkers geschreven door de befaamde Leidse hoogleraar Grieks Daniël Heinsius. Sindsdien is men gaan spreken van de Textus Receptus van het Griekse Nieuwe Testament. Strikt genomen geldt deze term dus alleen van de Elzevier-uitgave van 1633. Globaal kan echter gezegd worden dat de edities van Estienne vanaf 1550, Beza en Elzevier substantieel dezelfde tekst hebben. De verschillen zijn niet van grote betekenis en maken meestal voor de vertaling niets uit.

In de grond van de zaak was er een feitelijke grote eenstemmigheid tussen de beschikbare handschriften. Alleen Beza beschikte over een handschrift dat opmerkelijke verschillen vertoonde, zo duidelijk afwijkend van de rest, dat er, ook door Beza zelf, weinig gebruik van gemaakt is. Beza had dit handschrift, dat uit de vijfde eeuw dateert, in 1562 in een klooster in Lyon gevonden, maar het moet al eerder door iemand onderzocht zijn ten behoeve van Estienne, want deze heeft in de marge van zijn editie van 1550 enkele lezingen van dit handschrift vermeld. In 1581 schonk Beza dit manuscript aan de universiteit van Cambridge, waar het zich nog steeds in de universiteitsbibliotheek bevindt, onder de naam Codex Bezae Cantabrigiensis. Met name in Lukas en Handelingen bevat het allerlei opvallende toevoegingen. Dit handschrift zal voor de wetenschap wel altijd een onopgelost raadsel blijven.

Wat zou er gebeurd zijn, wanneer niet Erasmus' tekst, maar de Complutensische Polyglot de eerste publicatie zou zijn geweest? Vermoedelijk zou het uiteindelijke resultaat in de Textus Receptus niet veel anders geweest zijn. Gezegd kan worden, dat door de arbeid van Erasmus, de Spaanse geleerden, Estienne, Beza en anderen de Bijbelvertalers de beschikking hebben gekregen over een identieke gedrukte versie van de tekst, zoals die eeuwenlang gangbaar geweest is in de Middeleeuwen. Men spreekt daarom ook wel van de Byzantijnse of de kerkelijke tekst.

In die eer mogen ook de samenstellers van de Complutensische Polyglot delen, al waren zij nog zo rooms. Ook deze editie (waarvan wij bij de GBS een facsimile-exemplaar hebben; de originele is onbetaalbaar duur) mag een mijlpaal genoemd worden in de geschiedenis van de Bijbelwetenschap. Zij is nog uit het prae-Trente tijdvak. Het concilie van Trente sprak op 8 april 1546 uit, dat de Vulgata de enige betrouwbare en gezaghebbende tekst van de Heilige Schrift bevatte. Daarachter lag de gedachte dat de Hebreeuwse en Griekse handschriften zovele eeuwen in handen van Joden en bijgelovige Grieken waren geweest om nog vertrouwd te kunnen worden. Daarmee waren in de r.k. kerk de grondteksten gedurende enkele eeuwen principieel overbodig geworden. Dat is het standpunt der Reformatie nooit geweest.

Andere koers

De Textus Receptus is de algemeen aanvaarde brontekst van het Nieuwe Testament voor alle niet-roomse Bijbelvertalingen gebleven tot het eind van de negentiende eeuw. Een aantal geleerden meende toen over voldoende ouder handschriftmateriaal te beschikken om op basis daarvan de zg. oorspronkelijke Bijbeltekst te kunnen reconstrueren. Daarvoor heeft men de overgeleverde kerkelijke tekst waarvan bewezen is dat die sinds de vierde eeuw alom in gebruik is geweest, laten varen. Het resultaat van deze omwenteling in de wereld der Bijbelwetenschappers is te zien in de meeste Bijbelvertalingen van de laatste honderd jaar, met hun weglatingen en plaatsingen tussen haken. Men gebruikt dan de Nestle-Aland-tekst of UBS-tekst. Deze tekst is echter niet meer dan een onzekere reconstructie.

Wij gaan op deze tegenstelling nu niet nader in. In Nederland lijkt het bijna overal aan de theologische faculteiten een uitgemaakte zaak, dat de Textus Receptus afgeschreven is als een

secundair tekst-type. Elders is dat gelukkig nog wel anders. Wie op niveau goed geïnformeerd wil worden, maken wij graag attent op de boeken 'The King James Version defended' van Edward Freer Hills (Christian Research Press, Des Moines, Iowa) en 'Which Bible' van David Otis Fuller (Institute for Biblical Textual Studies, Grand Rapids).

Bij de GBS is de Textus Receptus verkrijgbaar in een uitgave van de Trinitarian Bible Society. Deze editie is het werk geweest van de Engelse nieuwtestamenticus F. H. A. Scrivener en verscheen het eerst in 1894. Scrivener heeft hierin de Griekse tekst gegeven die aan de Engelse vertaling van 1611 ten grondslag ligt. Dat is in hoofdzaak de tekst van Beza 1598.

Invloed

Luther vertaalde het Nieuwe Testament op de Wartburg in 1521-1522. Daarvoor gebruikte hij Erasmus' uitgave van 1519. Johannes Dyrkinus gebruikte voor de Deux-Aes-Bijbel Estiennes editie van 1551. Kunnen we zo ook van de Statenvertaling vaststellen welke editie gevolgd is? Het enige wat we op dit punt zeker weten, is dat de revisoren de editie van Beza 1588/89 hebben geraadpleegd. In de GBS-bibliotheek is een exemplaar van deze editie.

Uit vergelijking kan worden opgemaakt, dat de Statenvertalers waarschijnlijk wel als regel van deze editie zijn uitgegaan, maar haar niet altijd en overal gevolgd

hebben. Ook achtten zij het soms van belang om in een kanttekening melding te maken van een tekstvariant, voorkomend in 'sommige Griekse boeken', of ingeleid door 'anderen lezen'. Zo reeds tienmaal in de eerste tien hoofdstukken van Mattheus (zie kanttek. op 1:11, 23; 2:11, 17; 4:1; 5:11; 6:1; 8:15; 10:12, 25). Daaruit blijkt dat de Statenvertalers zich rekenschap hebben gegeven van de (overigens geringe) verschillen tussen de diverse tekstuittgaven en dat zij wel in aansluiting aan Beza, maar toch zelfstandig in deze hun weg hebben bepaald.

Er zou een aantal voorbeelden gegeven kunnen worden van de invloed van Erasmus op de Statenvertaling; wij beperken ons tot een. In Jakobus 4:2 lezen wij in de Statenvertaling: 'gij benijdt en ijvert naar dingen, en kunt ze niet verkrijgen'. In de Griekse grondtekst staat 'gij doodt en ijvert naar dingen, en kunt ze niet verkrijgen'. Dat laat zich moeilijk verklaren. Erasmus kwam op de gedachte, dat hier wellicht sprake is van een schrijffout. Er staat in het Grieks *phthoneute* (*gij doodt*). Dit zou volgens Erasmus een verschrijving bij het overschrijven kunnen zijn geweest voor *phthoneite* (*gij benijdt*).

Beza nam deze conjectuur (veronderstelling) van Erasmus over en lichtte een en ander toe in een voetnoot, waarin hij naar Erasmus verwees. De Statenvertalers volgden Beza en namen zijn voetnoot over als kanttekening, overigens met weglating van de naam van Erasmus. Dat laatste mag men zeker niet als oneerlijkheid beschouwen, want de Statenvertalers hebben in hun kanttekeningen nergens hun exegetische bronnen met name geciteerd.

Overigens hebben de Statenvertalers (terecht) de uiterste terughoudendheid betracht met het opnemen van tekstconjecturen in de vertaling, dit in tegenstelling tot de hedendaagse Bijbelvertalers. Wel maken zij meermalen in de kanttekeningen melding van dergelijke conjecturen. Een interessante is er te vinden bij Matth. 27:9, waarbij zij ook Beza volgen.

In de vertaling van Rom. 5:12 hebben zij Erasmus' uitleg van deze tekst duidelijk afgewezen. Zij vertaalden daar evenals Beza 'in welchen (namelijk mens, Adam, zie kanttek.) allen gezondigd hebben' en plaatsten de vertaal mogelijkheden 'voor-zoveel' en 'omdat' in de kanttekening.

Hoofdwerk

Terug naar Erasmus. Het werk aan het Nieuwe Testament is zijn 'theologisch hoofdwerk' genoemd (Bakhuizen van den Brink - Lindeboom). Wij kunnen dat bijvallen. De geleerde uit Rotterdam heeft daarin een zeer gewichtige bijdrage geleverd aan het werk van de verbreiding van Gods Woord. Maar wat was Erasmus nu verder voor iemand? Hij was een geleerde van grote naam. Hij had een scherp oog voor de misstanden in kerk en geestelijkheid en durfde die ook openlijk aan de kaak te stellen, getuige zijn 'Lof der zotheid'. Hij bestreed allerlei vormen van

bijgeloof. Hij verwachtte veel van een terugkeer naar de bronnen, inzonderheid naar de eenvoudige Bijbel. Vandaar dat hij er een warm voorstander was om de Bijbel onder het volk te brengen, al gevoelde hij zichzelf daar niet de rechte man voor. 'Wat mij betreft zouden de boer, de smid, de metselaar, ja, zelfs de Turk de Schrift lezen', schrijft hij ergens. En: 'Christus wil dat Zijn geheimen in alle talen gelezen worden.'

Maar Christus was voor hem een voorbeeld van zachtmoedigheid en deugd. Kennis en beschaving zouden, zo dacht hij, de wantoestanden in kerk, staat en maatschappij kunnen opheffen. Maar de hoogten en diepten van wat Luther van God geleerd had, dat in hem, dat is in zijn vlees geen enkel goed woonde, de hoogten en diepten van wat het zeggen wil, zuiver en alleen van genade te moeten leven, de leer van de rechtvaardigmaking door het geloof alleen, waren Erasmus vreemd.

Had hij zich aanvankelijk verblijd in Luthers reformatie-arbeid, naarmate hij er meer kennis van nam, begon Erasmus zich ongerust te maken. Dit kon niet goed zijn in zijn ogen. Uiteindelijk kon hij het niet meer houden en schreef hij in 1524 tegen Luther zijn boek 'Over de vrije wil'. Daarin hamerde hij op de vermogens van de mens ten goede en dan ook op diens verantwoordelijkheid. Maar Luther antwoordde met een boek 'Over de knechtelijke wil'. Daarmee was de breuk tussen Erasmus en de Reformatie een feit, terwijl hij toch tegelijk voor vele roomsen als gevaarlijke ketter bleef gelden. Erasmus is met al zijn geleerdheid geen kerkhervormer geworden. Wel een voorloper van Arminius. Dat neemt niet weg, dat wij waardering kunnen hebben voor wat hij voor de Bijbel heeft mogen betekenen.

4. Rolandus gebruikte Beza-edities uit 1567 en 1580

Door C. Valk gepubliceerd in 'Standvastig', september 2003

Inleiding

In het vorige artikel is een beschrijving gegeven van de drie handschriften van de Staten-vertalers van het Nieuwe Testament zoals die zich thans bevinden in de 'Collectie Rolandus'² in het Nationaal Archief in Den Haag. In dit tweede artikel willen we vooral ingaan op het meest omvangrijke handschrift, namelijk het compleet uitgeschreven Nieuwe Testament in het Grieks met Nederlandse vertaling. We beginnen echter met twee datumaanduidingen die we in de handschriften van de Collectie Rolandus tegenkomen.

Tijdschema

De eerste datumvermelding in de Collectie Rolandus treffen we aan in handschrift 1, het complete Nieuwe Testament. Op de laatste bladzijde van dit handschrift schreef Rolandus onder de Griekse tekst de datum '11 Aug. 1629'. Onder de Nederlandse vertaling noteerde hij '12 en 13 Aug. 1629'. Op deze laatste datum voltooide Rolandus zijn persoonlijke vertaling van het Nieuwe Testament. In welke jaren Rolandus aan deze vertaling gewerkt heeft, staat niet vast. Het lijkt waarschijnlijk, dat hij reeds geruime tijd vóór zijn aankomst in Leiden in oktober 1627 hiermee begonnen is.

De andere datum treffen we aan in handschrift 3 aan het slot van Lukas 24. In de hand van Walaëus treffen we hier de volgende datum aan: '1631 7/17 Juni'. Hieruit blijkt dat de gemeenschappelijke vertaling van Lukas met bijbehorende kanttekeningen op deze datum is voltooid. De datum 7 juni heeft daarbij betrekking op de oude Juliaanse tijdrekening, terwijl 17 juni de datum is volgens de verbeterde Gregoriaanse tijdrekening die vanaf 1582 geleidelijk in Europa is ingevoerd.

Genoemde datumaanduidingen dragen bij aan het inzicht in het tijdschema volgens welke de vertaling van het Nieuwe Testament tot stand is gekomen. Ter illustratie zijn in onderstaande tabel enkele belangrijke gebeurtenissen met betrekking tot deze vertaling in chronologische volgorde opgenomen. Ook de hierboven genoemde data uit de Collectie Rolandus zijn hierin verwerkt.

Tabel met tijdschema van de vertaling van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling.

26 november 1618

De Dordtse Synode benoemt tijdens de 13e zitting de vertalers voor het Oude en Nieuwe Testament, hun eventuele vervangers en de revisoren.

Oktober 1627

Aankomst van Rolandus in Leiden. Walaëus en Hommius waren daar reeds. Vanaf dit moment begint het gezamenlijk werk van de drie vertalers van het Nieuwe Testament.

Eind 1628

Gemeenschappelijke proefvertaling Mattheus is gereed.

² Jacobus Rolandus (1562-1632), één van de drie vertalers voor het Nieuwe Testament. Rolandus studeerde theologie in Genève en Heidelberg. Hij was predikant in de Palts, te Delft (1594), Frankenthal (1598) en Amsterdam (1603). Tijdens de Dordtse Synode werd hij met Faukelius gekozen tot assessor en maakte deel uit van de commissie die de Dordtse Leerregels heeft opgesteld. Dr. De Bruin karakteriseert hem als een figuur die uitmuntte door beminlijkheid van karakter, maar minder op de voorgrond trad dan anderen.

13 augustus 1629

Rolandus voltooit zijn persoonlijke vertaling van het Nieuwe Testament.

17 juni 1631

Gemeenschappelijke proefvertaling Lukas met kanttekeningen is gereed.

3 juni 1632

Op deze datum overlijdt Rolandus.

De gemeenschappelijke proefvertaling met kanttekeningen is gereed tot Handelingen 8.

16 november 1634

Eerste vergadering van de revisie voor het Nieuwe Testament met Walaeus als voorzitter en Hommius als secretaris.

31 augustus 1635

Laatste vergadering van de revisie voor het Nieuwe Testament.

10 oktober 1635

Laatste vergadering van de revisie voor de apocriefe boeken.

1636

Verbetering van drukproeven en vervaardiging eerste druk.

17 september 1637

Aanbieding eerste exemplaar van de Staten-Bijbel aan de Staten-Generaal.

Compleet Nieuw Testament

Keren we nu terug tot het complete Nieuwe Testament in de Collectie Rolandus. Dit Nieuwe Testament is uitgeschreven in het Grieks met Nederlandse vertaling. In dit handschrift, waarvan de bladzijden pas achteraf zijn ingebonden, zijn drie afzonderlijke gedeelten te onderscheiden:

a. Mattheus en Markus

b. Lukas 1 t/m 9

c. Lukas 10 t/m Openbaring.

Met uitzondering van het middelste gedeelte (Lukas 1 t/m 9) zijn de bladzijden steeds ingedeeld in kolommen. In de eerste kolom is de Griekse tekst opgenomen, in de tweede kolom de Nederlandse vertaling. Het laatste gedeelte (vanaf Lukas 10) betreft de persoonlijke vertaling van Rolandus, Na Rolandus' dood heeft Walaeus deze vertaling gebruikt en daar aantekeningen bij gemaakt. In het boek van dr. De Bruin over de Statenvertaling is hier het een en ander over te vinden.

Het eerste gedeelte van het handschrift (Mattheus en Markus) bevat evenals de andere handschriften in de Collectie Rolandus de gemeenschappelijke vertaling van Rolandus, Walaeus en Hommius. Blijkbaar is Rolandus na de voltooiing van zijn persoonlijke vertaling opnieuw begonnen om de Bijbeltekst in twee kolommen uit te schrijven. Deze tweede keer plaatste hij in de tweede kolom echter niet zijn persoonlijke vertaling, maar de gemeenschappelijke vertaling zoals die op een later moment aan de revisoren zou worden voorgelegd. Ook schreef hij nu de opschriften boven de hoofdstukken uit, iets wat we in het eerder uitgeschreven gedeelte (gedeelte c) niet aantreffen. Rolandus moet aan deze tweede fase van zijn tweetalige Nieuwe Testament hebben gewerkt in de tweede helft van 1629 en 1630. Hij is echter niet verder gekomen dan het Evangelie van Markus.

Merkwaardig gedeelte

Het middelste gedeelte (Lukas 1 t/m 9) van het handschrift is opmerkelijk. Dit gedeelte is hoofdzakelijk uitgeschreven door Walaeus, hoewel een enkele bladzijde toch weer van Rolandus is. Walaeus schreef de tekst uit over de volle breedte van het blad, eerst een compleet vers in het Grieks, gevolgd door de Nederlandse vertaling, mogelijk zijn persoonlijke vertaling.

De reden waarom dit afwijkende middelste gedeelte is ingebonden bij het eerste en laatste gedeelte van Rolandus laat zich alleen gissen. Zo is het mogelijk dat de door Rolandus uitge-

schreven vertaling na zijn dood is ingebonden als nalatenschap voor zijn kinderen, hoewel zij daar vermoedelijk niet over hebben kunnen beschikken vóór de uitgave van 1637. Het ontbrekende gedeelte Lukas 1 t/m 9 zou daarbij mogelijk door Walaeus zijn aangevuld. Het blijft echter een merkwaardig gedeelte dat wellicht nog eens nader zou kunnen worden onderzocht.

Onderschrift

Vermeldenswaard is dat Rolandus diverse Bijbelboeken afsloot met een onderschrift in de vorm van een lofprijzing. Meestal deed hij dat in de Griekse taal niet de woorden: 'tooi monooi Theooi doxa' ('de enige God zij eer'). Aan het slot van Openbaring 22 schreef hij een soortgelijk onderschrift in het Hebreeuws en Duits, terwijl we aan het slot van Mattheus 28 in het Grieks lezen: 'tooi monooi Theooi doxa' ('de enige God zij eer) en in het Nederlands: '*U alleen Heere, zij lof, prijs en eere*'.

Edities Grieks Nieuw Testament

Het handschrift van Rolandus biedt een unieke mogelijkheid om onderzoek te doen naar de door Rolandus gebruikte editie van het Griekse Nieuwe Testament. Bekend is dat de door de Statenvertalers gebruikte Griekse tekst vooral gebaseerd is op de edities van Theodorus Beza, al zijn daarnaast ook andere edities geraadpleegd. Zeker is dat de folio-uitgave met uitgebreide annotaties van Beza uit het jaar 1588-89 een prominente plaats heeft ingenomen tijdens de revisie van 1634-1635. Deze annotaties bevatten onder andere veel informatie over lezingen in de toenmalig bekende handschriften en oude vertalingen. Het spreekt vanzelf dat de Statenvertalers hiervan veel profijt hebben gehad, niet alleen ten behoeve van de vertaling, maar ook voor wat betreft de samenstelling van de kanttekeningen. Overigens sloten de vertalers zich om begrijpelijke redenen meestal aan bij de door Beza gekozen tekst en vertaling.

Het is niet exact bekend welke andere edities en drukken van het Griekse Nieuwe Testament door de vertalers en revisoren zijn geraadpleegd. Wel ligt het voor de hand dat gebruik is gemaakt van één van de nauwkeurige edities van Robertus Stephanus, met name de editie van 1550 ('editio regia') of 1551 (de eerste editie met versindeling). Dit geldt ook voor één of meer van de handzame octavo-edities van Beza, die evenals de folio-uitgaven voorzien waren van een parallel afgedrukte Latijnse vertaling. Deze octavo-uitgaven waren daarnaast voorzien van beknopte kanttekeningen. Tijdens het leven van Beza verschenen vijf van deze octavo-edities naast vier grote folio-uitgaven (waar de hierboven genoemde uitgave van 1588-89 er één van is).

De tweede druk van het boek 'De Staten-Bijbel en zijn voorgangers' vermeldt, dat de Statenvertalers gebruik hebben gemaakt van de in Leiden uitgegeven Elzevir-editie van 1624 (blz. 260 en 267). Helaas is daarbij niet aangegeven waar deze stelling op gebaseerd is. Hoewel deze Elzevir-uitgave later bekend is geworden als een nauwkeurige uitgave, is het toch de vraag of de vertalers aan deze toen recent verschenen editie veel gezag hebben toegekend. Niettemin is het gebruik van deze editie zeker niet uit te sluiten.

Een enkele keer volgt de Statenvertaling ook lezingen uit oudere 16e-eeuwse uitgaven. Zo leest de Statenvertaling in navolging van Erasmus in Jakobus 4:2 "gij benijdt" in plaats van "gij doodt" (zie ook de kanttekening op deze plaats). Een ander voorbeeld is de passage in Markus 15:3b, die in veel uitgaven niet te vinden is, maar wel in de Complutensische Polyglot uit 1522 en enkele andere drukken vóór 1550. Uit deze plaatsen mag echter niet automatisch de conclusie worden getrokken dat deze oudere uitgaven ook door de Statenvertalers zijn geraadpleegd, aangezien deze lezingen ook gemeld worden in de annotaties van Beza.

Onderzoek

Het handschrift van Rolandus biedt de mogelijkheid om niet via de vertaling of de kanttekeningen, maar rechtstreeks vanuit de Griekse tekst onderzoek te doen naar de door Rolandus gebruikte editie. Dr. De Bruin typeerde de door Rolandus uitgeschreven tekst als "in de

redactie van Stephanus-Beza", zonder echter tot een nadere bepaling van de gebruikte editie te komen. Uit eigen onderzoek is gebleken, dat Rolandus vrijwel consequent bij het overschrijven van de Griekse tekst gebruik heeft gemaakt van de Beza-editie van 1567. Daarnaast heeft Rolandus ook beschikt over de Beza-editie uit 1580.

Genoemd onderzoek heeft plaatsgevonden aan de hand van een overzicht van Herman C. Hoskier uit 1890 waarin de verschillen zijn opgenomen tussen de edities van Stephanus 1550 en Elzevir 1624. Bij de aldus gevonden plaatsen is door Hoskier tevens aangegeven wat de lezing is in alle belangrijke edities van de 16e en begin 17e eeuw, waaronder de edities van Erasmus, Colinaeus, Stephanus en Beza. In totaal gaat het hier-bij om ongeveer 250 plaatsen in het Nieuwe Testament. Bijna 80 van deze plaatsen geven een voor het onderzoek bruikbaar verschil aan tussen de Beza-edities onderling. Door nu de Griekse tekst van Rolandus te vergelijken met het overzicht van Hoskier, is nagegaan welke editie door Rolandus is gebruikt. Hieruit blijkt dat Rolandus met uitzondering van slechts twee gevallen steeds de lezing heeft van de octavo-editie van Beza uit 1567. Het aantal verschillen met andere edities is aanzienlijk hoger (per editie minimaal 26 verschillen) met uitzondering van de octavo-editie van Beza uit 1565 (12 verschillen). Uitgaande van het gebruik van de editie van 1567 is de overeenkomst met 1565 echter begrijpelijk, omdat de edities van 1565 en 1567 vrijwel identiek zijn. In alle tien plaatsen waarin volgens Hoskier 1565 en 1567 verschillen, volgt Rolandus 1567.

Beza-editie 1567

De eerste conclusie uit het onderzoek is dan ook, dat Rolandus bij het overschrijven van de Griekse tekst primair gebruik heeft gemaakt van de octavo-editie van Beza uit 1567. Deze editie was mogelijk zijn particulier bezit.

Hiermee is overigens niet gezegd, dat Rolandus ook voor zijn vertaling steeds uitging van 1567. Uit zijn vertaling blijkt wel degelijk, dat hij ook andere bronnen heeft geraadpleegd. Evenmin is hiermee gezegd, dat ook de andere vertalers 1567 veel hebben geraadpleegd. Het is heel goed mogelijk, dat de andere vertalers voor hun persoonlijke vertaling juist uitgingen van andere edities. Ook tijdens de revisie in 1634-1635 stond het gebruik van andere edities aan een ieder vrij. Na onderlinge vergelijking kwam men immers vanzelf eventuele verschillen op het spoor.

Sukomorea

Ter illustratie van het hierboven geschetste onderzoek geven we één voorbeeld. In Lukas 19:4 wordt het Griekse woord voor 'wilde vijgenboom' in de toenmalige edities op vier verschillende manieren geschreven: 'sukomoraia', 'sukomoraia', 'sukomoorea' en 'sukomorea'. Rolandus volgt de schrijfwijze 'sukomorea', die alleen voorkomt in de octavo-edities van Beza 1565 en 1567 en in Elzevir 1624. (De uiteindelijke Staten-vertaling, zowel de eerste druk als de uitgave 1657, heeft echter in de kanttekening: 'Gr. Sycomoraea.' Dit sluit weer aan bij het 'sukomoraia' in de overige Beza-edities, waaronder de uitgave 1588-89.) Door een groot aantal van dergelijke verschillen langs te lopen, werd duidelijk dat alleen Beza 1567 steeds opnieuw overeenkwam met de door Rolandus uitgeschreven tekst.

Drukfout editie 1580

De twee gevonden gevallen waarin de Griekse tekst van Rolandus afwijkt van de editie 1567 zijn te vinden in 1 Korinthe 15:31 en 2 Korinthe 8:20. In 2 Korinthe 8:20 schreef Rolandus aanvankelijk het niet-bestaande woord 'androtèti' en verbeterde dit vervolgens in het correcte 'hadrotèti', in de Statenvertaling vertaald met 'overvloed'. Nu vinden we exact dezelfde (dubbele!) fout óók, en volgens Hoskier ook maar alléén, in de octavo-editie van Beza 1580. Rolandus moet hier dus wel gebruik hebben gemaakt van deze editie. Op de andere plaats, 1 Korinthe 15:31, heeft Rolandus 'hèmeteran' ('onze' in 'onze roem') in plaats van 'humeteran' ('uw'). Ook hier wordt de lezing van Rolandus verklaard door het gebruik van de editie 1580. Deze lezing vinden

we ook in de uiteindelijke Statenvertaling en is één van de voorbeelden waarin de Statenvertaling niet de editie van 1588-89 volgt, al wordt de lezing van 1588-89 wel genoemd in de kanttekening. Tweede conclusie uit het uitgevoerde onderzoek is dan ook, dat Rolandus behalve de editie van 1567 ook beschikt heeft over de Beza-editie van 1580. Tijdelijk maakte hij van deze laatste editie gebruik bij het overschrijven van de Griekse tekst van de brieven aan de Korinthiërs. Mogelijk is Rolandus wegens de hierboven genoemde drukfout in 2 Korinthe 8:20 weer definitief teruggekeerd tot de editie 1567.

Slot

Hiermee zijn we gekomen aan het eind van deze beide artikelen over de Collectie Rolandus. De drie handschriften in deze collectie boden ons de mogelijkheid meer inzicht te krijgen in de werkwijze en de bronnen van de vertalers en in het bijzonder Rolandus. Naast het gebruik van de grote Beza-editie uit 1588-89 bestaat nu ook zekerheid over het gebruik van de kleine edities van 1567 en 1580, in elk geval door Rolandus.

De handschriften in de Collectie Rolandus laten ons daarnaast iets zien van de toewijding en de nauwgezetheid waarmee de vertalers hun werk hebben verricht. Begonnen werd met een persoonlijke vertaling van elk van de vertalers. Deze vertalingen werden onderling vergeleken, resulterend in een gemeenschappelijke proefvertaling. Daarbij werden ook nog eens verschillende gezaghebbende Griekse edities en vertalingen geraadpleegd en vergeleken. Het resultaat van dit werk is de eeuwen door en nog steeds van onschatbare betekenis.

5. De Statenbijbel geïntroduceerd en bekritiseerd

Velen menen dat het gewone volk reikhalzend heeft uitgezien naar de Statenvertaling. Maar dat is niet het geval geweest. Het initiatief voor de Statenvertaling is genomen door theologen, die op grond van hun ontwikkeling oog hadden voor de feilen van de bestaande vertalingen. De vertaling is dus een zaak van hogerhand geweest en moest dan ook van bovenaf opgelegd worden. De mannen achter de Statenvertaling waren niet alleen geleerde mannen, zij waren ook wijs. Zij wisten dat het met dwang invoeren van de Statenvertaling alleen maar verzet zou oproepen. Zij wisten dat in Amsterdam ongenoegen heerste onder de boekdrukkers: die zaten nog met een grote voorraad onverkochte Bijbels en bovendien warden Amsterdammers ontevreden over de keus voor een Leidse drukker. Zij wisten dat de zuinige Zeeuwen de nieuwe vertaling veel te duur vonden. En zij wisten dat de behoudende Veluwenaren een nieuwe vertaling eigenlijk overbodig vonden.

De vertalers hebben dit verzet niet willen breken met harde maatregelen. Zij kozen voor zachte drang en geleidelijkheid. De synode van Zuid-Holland bepaalde dat de vertaling "met soetigheid" ingevoerd moest worden. De synode van Gelderland bepaalde dat dit "met de meeste sachticheyt en discretie" diende te geschieden.

Van groot belang hierbij was de houding van de predikanten. Welnu, deze trokken één lijn. Zij gebruikten de Statenvertaling bij hun werk. De predikanten bevorderden het gebruik van de Statenvertaling ook op de scholen. Zij begrepen dat hier een gewichtig wapen lag om de opgroeiende generatie vertrouwd te maken met de Statenvertaling. Bij hun huisbezoeken

informeerden de predikanten naar de aanwezigheid en het gebruik van de Statenvertaling. Jonggetrouwden kregen van de kerkenraad een Statenvertaling mee als huwelijksgeschenk.

Op deze wijze slaagde men erin geleidelijk, maar toch betrekkelijk snel, de Statenvertaling ingevoerd te krijgen. In Groningen het eerst en in Gelderland het laatst. De afwachtende houding onder het volk sloeg nu om in verering. In veel gezinnen schafte men de pronkbijbel aan, gelegen op een kostbare lessenaar en uitgevoerd met beslag in koper, zilver of goud. Blanco bladzijden voorin de Bijbel gebruikte men voor het noteren van familiegebeurtenissen. Eenmaal per jaar behoorde men de Bijbel geheel te hebben doorgelezen. Nog lang heeft de gewoonte bestaan dat men ook voor zichzelf hardop las. Nog in de negentiende eeuw, zo blijkt uit notulen, bestaat in de Gereformeerde Kerk onder 't Kruis weerzin tegen Bijbels gedrukt in de nieuwe spelling.

Desondanks kunnen we stellen dat onder de gereformeerden de Statenbijbel al spoedig algemeen aanvaard werd en met een grote toegenegenheid werd bejegend. Maar hoe lag dat met andere godsdienstige groepen? Het is wel te verstaan dat de remonstranten een koele houding aannamen tegen deze Bijbel. Zij zagen het als een werk van gereformeerde theologen, mannen die het remonstrantisme hadden weerstaan en veroordeeld weten te krijgen op de synode van Dordrecht. Toch moesten de remonstranten toegeven dat de vertaling in wetenschappelijk opzicht verantwoord was. Desondanks bleven zij nog enige tientallen jaren trouw aan de Deux-aes en ontleenden zij aan deze Bijbel hun citaten. Vooral de kanttekeningen inde Statenvertaling vormden een steen des aanstoets voor de remonstranten.

Episcopius oordeelde dat de nieuwe vertaling ver boven de oude moest worden gesteld. Maar deze voorman der remonstranten hield de kanttekeningen voor een groot deel van middelmatige kwaliteit en gedeeltelijk onjuist. Het blijkt wel dat de kanttekeningen hem te calvinistisch waren. Zij zouden te veel gericht zijn op een verdediging van de leer der predestinatie. Ditzelfde bezwaar heeft hij ook tegen de vertaling van enkele Bijbelteksten.

Als voorbeeld moge gelden Exodus 32:33, waarde Heere tegen Mozes zegt: „Dien zou ik uit mijn boek delgen, die aan Mij zondigt...” Volgens Episcopus was hier met opzet zo vertaald dat de leer van de verwerping Bijbels recht verkreeg. Ondanks deze bezwaren gingen de remonstranten aarzeland over tot het in gebruik nemen van de Statenbijbel. De waardering voor de taalkundige waarde van deze Bijbel won het van hun leerstellige bezwaren.

Doopsgezinden

Moeilijker lag het bij de doopsgezinden, die op grond van hun geloof bezwaren hadden tegen de Statenvertaling. Zij bleven trouw aan de Biestkens-Bijbel. Deze Bijbel was in het jaar 1560 uitgegeven door de doopsgezinde drukker Biestken uit Embden. Deze Bijbel bewees in het register en in de vertaling zijn doopsgezinde karakter. Slaan we bij voorbeeld het woord "eedtsweren" op, dan wordt daarbij een groot aantal teksten vermeld, waarop als conclusie volgt dat men niet zal zweren, noch bij de hemel, noch bij de aarde, noch bij iets anders. Bij de omschrijvingen voor het trefwoord "doop" vindt men eveneens de doopsgezinde opvattingen over de doop terug. De doopsgezinden beschuldigden de gereformeerden van schriftvervalsing en herdrukten regelmatig hun eigen Bijbel. Toch hebben ook zij op wat langere termijn de Statenvertaling geaccepteerd.

In de achttiende eeuw blijkt nog maar een enkele doopsgezinde gemeente de Biestkens-Bijbel te gebruiken. In 1853 gaat ook de laatste gemeente (Aalsmeer) om. Ook hier won de Staten-Bijbel het pleit als gevolg van de hoge wetenschappelijke waarde van de vertaling.

Hugenoten en anderen

Zelfs buiten de grenzen ondervond deze vertaling waardering. Voor de Hugenoten in Frankrijk verscheen een uitgave "La Sainte Bible", waarvan de kanttekeningen grotendeels ontleend zijn aan de Statenvertaling.

In Duitsland verscheen in 1668 een calvinistische Bijbel in het Hoogduits, eveneens met de kanttekeningen van de Statenvertaling en met goedkeuring van de theologische faculteit van Heidelberg.

In de overzeese gewesten kon men de Statenvertaling eveneens aantreffen. In Zuid-Afrika kreeg de Statenvertaling dezelfde voorname plaats als in Nederland.

Dit alles tekent de buitengewoon belangrijke plaats die de Gereformeerde kerk in de zeventiende eeuw heeft ingenomen in het eigen land, maar ook buiten de grenzen bij andere protestantse naties. Hecht georganiseerd, geleid door bekwame theologen, voorzien van een uitnemende vertaling van de Heilige Schrift, en in het rijke bezit van een toonaangevende predikantenopleiding in Leiden en Utrecht, maakte de Gereformeerde kerk ongetwijfeld een bloeiperiode door. De Statenvertaling is binnen de gereformeerde traditie een kostbaar erfgoed van deze bloeitijd.

Bestrijding Vulgata

Nog moeilijker lag het met de Rooms-Katholieke Kerk. Het kon niet anders of de Statenvertaling stond lijnrecht tegenover de Vulgata. In de hele Statenvertaling kwam het woord bisschop niet voor. In de bekende tekst in Romeinen 3:28 mist de Vulgata het woord "alleen", waar de Statenvertaling wél spreekt over de rechtvaardiging door het geloof alleen. De kanttekening bij Matthéüs 16:18 bestrijdt regelrecht de Roomse Kerk: „Want Christus alleen is het fundament Zijner gemeente, hoewel Petrus en ook de andere apostelen ten aanzien van hun leer fundamenten der gemeente worden genoemd”.

Waarde gelegenheid zich voordoet, bestrijden de vertalers de roomse leer. Het doen van boete, het verrichten van goede werken, het afnemen van de biecht, de nederdaling ter hel, de verering van Maria, het zijn allemaal leerstukken die in de Vulgata op grond van verkeerde vertaling een schijn van recht worden toegekend. Hier ontzenuwen de vertalers een verkeerde opvatting niet alleen in de kanttekeningen, maar richten zij zich op het hart van de dwaling door te kiezen voor een vertaling die aansluit bij de grondtaal.

Een van de bestijders van de Statenbijbel was een Vlaamse boer Aernout van Geluwe.

Hij gaf een boek uit met de klinkende titel: „188 merckelijcke trouweloose misslagen die de Staten Bybel-Oversetters begaen hebben en 4391 nieuwe menschelijcke verdichte woorden”.

Aernout werd geboren in 1604 in Ardoorie. Een klein plaatsje in West-Vlaanderen, in de buurt van Roeselaere en Tielt. Het kleine dorp bezat wel een school, maar Aernout heeft er zich diverse keren op beroepen dat hij geen schoolopleiding had genoten, maar volledig autodidact was. Zoals gebruikelijk in die streek kreeg Aernout een opleiding in de linnenweverij. Op ongeveer 15-jarige leeftijd trok hij weg naar Roeselaere om daar als wever in dienst te treden van een fabrikant.

In deze streek woonden enkele protestanten en in Tielt was een kleine gemeente. Door de gunstige omstandigheden van het Twaalfjarig Bestand, kwamen veel vluchtelingen terug naar hun streek, waardoor de gemeente sterk groeide. Ook Aernout van Geluwe sloot zich bij de gemeente aan. Het rooms-katholicisme sprak hem niet meer aan en de preken van de pastoor hield hij voor leugens. Na het beëindigen van het Twaalfjarig Bestand sloeg de vervolging weer toe en velen vluchtten weer. Ook Aernout week uit in 1626 en kwam in Delft terecht. Drie jaar later, in 1629, trouwde Van Geluwe in Delft. Zijn huwelijk werd kerkelijk bevestigd in de Nieuwe Kerk. Naar zijn eigen zeggen was hij een trouw gemeentelid. Hij deed veel aan zelfstudie en waarschijnlijk volgde hij lessen aan het "Seminarium Theologicum" dat in Delft gevestigd was.

In de periode 1636 tot 1638 maakt Van Geluwe zich los van de Gereformeerde Kerk en keerde terug naar de Roomse Kerk. Fel en verbeterd begon hij zich nu af te zetten tegen de Reformatie. Hij ontwikkelde zich tot een gevreesde polemist. Talrijke pamfletten en kleine geschriften verschenen er van zijn hand. Een steeds terugkerend thema in zijn pamfletten is de „successio cathedra”, de bestaansgrond van de Rooms-Katholieke Kerk. Keer op keer herhaalde hij op uitdagende wijze dat de Rooms-Katholieke Kerk de oudste papieren heeft en de wettige kerk is.

Maar toen trad Gisbertus Voetius naar voren en kruiste met Van Geluwe de degenen om hem met behulp van de zogenaamde "successio doctrina" het wapen van de "successio cathedra" voorgoed uit handen te slaan. Na het dispuut met Voetius is Van Geluwe nooit meer hierop teruggekomen.

Steeds meer ontwikkelde Van Geluwe zich tot een felle bestrijder van de Reformatie. Hij liet geen gelegenheid onbenut om te laten blijken hoe fel hij gebeten was op de gereformeerden.

Louter Woort Godes

Een bijzondere gelegenheid deed zich voor na de verschijning en invoering van de Staten-Bijbel. In 1651 schreef Van Geluwe een boek van ruim 700 bladzijden tegen de Statenvertaling. Hij had "188 merckelijkcke trouw, loose misslagen" geteld en 9391(!) fouten. Hij gaf zijn boek de titel mee: "Den afgetrocken Masscher (=masker) van het vermomt Gereformeert louter Woort Godes". Om iets te laten proeven van de stijl van Van Geluwe, volgt een kort citaat. In zijn boek speelt hij de verschillende Bijbelvertalingen tegen elkaar uit, zoals de Luther-vertaling, de uitgaven van Van Liesveldt, van Vorsteman en andere vertalingen. Vanaf de Reformatietijd is er steeds gezegd: Sol. Scriptura, - de Schrift alleen! Maar wat zagen we, zegt Van Geluwe: een groot aantal protestantse Bijbelvertalingen en nu na 120 jaar zelfs een totaal nieuw Bijbelvertaling. "Eene Johannes Calvinus met hulpe van Swinglius, Beza en anderen heeft een scheuring in de heylige Roomsche Apostolijcke Catholijcke Kercke willen maecken, naer het exempel (voorbeeld, TB) van de aartsch-ketters Arius, Nestorius ende meer anderen. Desen allen hebben een nieuwe secte ghesticht. Ende de Gereformeerde Calvinisten hebben van Calvinus tijden af te weten van anno 1536 tot anno 1638 met uy-gereckte halsen ende opgespalckte monden geroepen: Wy hebben het suyver louter Woort Godes, totdat anno 1638 de H. M. Heeren Staten Generael eenen hersmeedden Bijbel hebben doen drucken, die soo directelijck strijdt tegen alle voorgaende Bijbels, als licht tegen duisternisse".

Zo begint Van Geluwe zijn boek.

Van Geluwe 'analyseert' de inhoud. van de Statenvertaling door deze te vergelijken met voorgaende vertalingen. Nauwkeurig vergelijkt hij verschillende vertalingen en in ieder verschil, overal waar een ander woord staat of een andere woordvolgorde is gekozen, ziet Van Geluwe als een fout of een 'misstelling'. Zo komt hij dus aan de 9391 fouten.

Wie de fouten en misslagen vergelijkt, ziet dat het om vertaalkwesties gaat en dat de ontdekte fouten erg gezocht zijn. De grootste bezwaren van Van Geluwe zijn dan ook niet de vertalingen, maar hij bestrijdt de Kanttekeningen!

Naar de gewoonte van die tijd is het boek van Van Geluwe opgezet als 'samenspraak'. Vier Hollanders, rasechte calvinisten, tegenover hem. Hij noemt zichzelf de Vlaemsche Boer en de Hollanders krijgen de namen: Adam Nieuwkercke van Amsterdam, Jan Nieuwburgh van Leyden; Adolph Pietersen van Delft en Roelant Claessen van Dordrecht. De inleiding tot het gesprek is al even bitter als de rest van het boek. Als Van Geluwe, alias de Vlaemsche Boer, de Hollanders voorstelt, zegt hij dat zij "uyt Hollant ghekomen zijn om de trouweloosheydt te verdedighen die hun predicanten begaen hebben in het oversetten van de kletsten Synodalen Staten-Bijbel".

Iedere samenspraak loopt uit op een verdediging van de roomse leer en praktijk. Dat komt heel duidelijk naar voren als het over Johannes 20:23 gaat: "Zo gij iemands zonden vergeeft, dien worden ze vergeven; zo gij iemands zonden houdt, dien zijn ze gehouden". Op de vertaling heeft de Vlaemsche Boer niets aan te merken, maar zijn bezwaar is vooral gericht tegen de kanttekeningen bij dit vers. Deze tekst, zegt Van Geluwe, is het bewijs voor de biecht! Al wordt de biechtpraktijk van de RK-Kerk afgewezen, de gereformeerden hebben ook hun biecht. Van Geluwe argumenteert dat door te wijzen op het huisbezoek van een predikant en een ouderling. Hij geeft dan een 'verslag' van een huisbezoek.

Aan het slot van zijn boek kondigt Aernout van Geluwe aan dat hij ook nog een boek zal schrijven in de vorm van een samenspraak tegen de Heidelbergse Catechismus. Dat boek is echter nooit verschenen.

LITERATUURLIJST

De Apocriefe boeken

- Bijbelverklaring van Patrick, Polus, Welsh, Doddridge, Gill e.a. 17 delen. Amsterdam 1740
- Bijbelverklaring van M. Henry. J. H. Kok, Kampen
- Bijbelverklaring van K. A. Dächsel. W. M. den Hertog, Utrecht
- Korte Verklaring van de Heilige Schrift. J. H. Kok, Kampen
- Bijbels handboek. Deel 1-3 J. H. Kok, Kampen, 1987
- Bijbelse encyclopedie. J. H. Kok, Kampen
- Chr. encyclopedie. J. H. Kok, Kampen

W. à Brakel, De redelijke Godsdienst. 1749

Bruggen, J. van, Wie maakte de Bijbel? Over afsluiting en gezag van het Oude en Nieuwe Testament. J. H. Kok. Kampen, 1986.

Blok, Hanna, Het verhaal van de bijbel: ontstaan, vertalen, verspreiden. Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 1984

Eusebius, Kerkelijke geschiedenissen. Boekencentrum. Zoetermeer, 2000

Flavius Joséfus, Al de werken. Amsterdam 1722

GBS. Niets kan haar glans verdoven. 350 jaar Bijbel in statenvertaling. Uitgave GBS 1987

G. Hutcheson, Verklaring van de 12 kleine profeten, 2 delen. 1747

A.F.J. Klijn, Apostolische Vaders, deel 1, Kampen 1981;

Prof. C. J. LABUSCHANGE. *Vertellen met getallen. Functie en symboliek van getallen in de bijbelse oudheid.* Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 1992.

Jac. Leydekker, Joodse en Christelijke oudheden. 1732

Joh. à Marck, Het merg der christelijke Godgeleerdheid, 1705

Ds. W.J.J. Glashouwer en Dr. W.J. Ouweneel. Het ontstaan van de bijbel. TELOS, Amsterdam 1998.

Dr. J. Owen, Uitlegging van Hebréeën, 7 delen, 1740

300 jaar STATENVERTALING 1637-1937. De Erven F. Bohn N.V. Haarlem. 1937

F.G. Matínez en Eibert Tichelaar. Fragmenten uit de woestijn. De dode zeerollen opnieuw bekeken. Meinema, Zoetermeer, 1998

Carsten Peter Thiede en Matthew d'Ancona. Ooggetuige van Jezus. Callenbach, Baarn 1996.

C. M. L. Verdegaal, De statenbijbel en de rabbijnen. Tilburg University Press.

Dr. Th. C. Vriezen en Dr. S. van der Woude. De literatuur van Oud-Israël. SERVIRE, Katwijk

H. Witsius, De verbonden Gods 1696